

Nada Kisić – Kolanović

NOVO PORODIČNO PRAVO NA OSLOBOĐENOM
PODRUČJU HRVATSKE 1941 – 1945.

Novo porodično pravo na oslobođenom području Hrvatske 1941—1945.

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Razmatranje problematike novoga porodičnog prava projektiranog i ostvarenog u NOB-u i revoluciji na prostoru Hrvatske mora integrirati dva objašnjenja. Prvo, novo porodično pravo pojavljuje se u svom pozivitetu kao izraz volje narodne vlasti da na oslobođenom prostoru rješava sve odnose proistekle iz braka i porodice uz postupnu eliminaciju utjecaja konfesionalnih zajednica. Drugo, porodično pravo na nov način vrednuje porodične odnose i projektira ih na egalitarnoj osnovi. Na razini svakodnevnog života to vrednovanje polazi od ravnopravnosti muškarca i žene kao bračnih drugova i roditelja, i od porodične i društvene zaštite djece.

Iz tih razloga, u ovom se radu uzajamno prožimaju i nadopunjuju dva plana razmatranja. U prvom je riječ o normativnim aktima ZAVNOH-a koji uređuju odnose u porodici, a u drugom o novom konceptualnom projektu porodice, braka i roditeljskog prava, izraženom u ZAVNOH-ovim normativnim aktima.

Novo porodično pravo iskazuje sukob interesa i vrijednosnih ciljeva različitih društvenih snaga. Taj se sukob postupno razrješava u korist revolucije. Stoga su se pravni odnosi braka i porodice, uvjetno rečeno, nalazili u »prelaznom razdoblju« koje obilježava postupno otklanjanje utjecaja vjerskih organizacija na porodicu i brak. Načelo laiciteta definitivno je sankcionirano Ustavom FNRJ 1946. godine.

Istodobno, cjelokupno iskustvo revolucije u sferi porodičnih odnosa ukazuje na dosljednu izgradnju i primjenu nove političko-pravne aksiologije, koja će biti ugrađena u prinudne porodičnopravne norme done-sene nakon oslobođenja zemlje, naročito u Osnovnom zakonu o braku iz travnja 1946. godine.

Svojim projektom porodice kao ravnopravne zajednice svih članova, koja se zasniva na načelu dobrovoljnosti te dokida privilegirani položaj muškarca kao muža i oca, revolucija je inicirala preobražaj patrijarhalne porodice. Poslijeratnom industrijalizacijom, postupnim ekonomskim osamostaljenjem žene i pretvaranjem porodice iz proizvođačke u potrošačku zajednicu, porodica gubi svoje patrijarhalne oznake. Ipak, suvremeni razvoj porodice u posljednjim decenijama provocira dilemu je li porodica izgubila i svoje patrijarhalne oznake.

1. STAV NOVOG PRAVA PREMA BRAČNOJ I VANBRAČNOJ PORODICI

Predmet porodičnopravnih normi što ih je donio ZAVNOH-ov Odjel za sudstvo i upravu prije svega su odnosi nastali brakom između bračnih drugova i između roditelja i djece rođene u braku i izvan braka. Pri tom se reguliraju osobni odnosi i imovinski odnosi što proistječu iz braka i srodstva.¹

Novo pravo posebnom zaštitom braka kao zakonom ustanovljene zajednice muškarca i žene prvenstveno štiti *bračnu* porodicu. U preambuli ZAVNOH-ovih Uputstava o vođenju matičnih knjiga iz lipnja 1944. godine stoji: »Napredna država ne može mimoilaziti brak, jer je to ustanova, na kojoj se dobrim dijelom temelji uredan život građana.«² Po svom idealnom projektu novo porodično pravo okrenuto je k budućnosti, jer porodicu poima kao životnu zajednicu bračnih drugova i njihovih potomaka u kojoj se ostvaruje ravnopravnost i međusobno povjerenje svih članova, što istodobno uključuje svestran napredak i razvoj ličnosti.³

Međutim, već i površan pogled na praksu narodnih sudova na oslobođenom području Hrvatske ukazuje na to da je bila upravljena i na rješavanje niza pitanja u vezi s odnosima u tzv. velikim porodicama u obliku porodične zadruge. Po svojim patrijarhalnim oznakama ta je porodica u širem smislu bila okrenuta prošlosti. Istodobno, velika seoska porodica bila je oblik porodične i proizvođačke zajednice na kojoj je dobrim dijelom počivala i ekonomika NOP-a. Uvažavajući te socijalno-ekonomske pretpostavke, Odjel za sudstvo i upravu ZAVNOHa, kao osnovni subjekt porodičnopravnog normiranja, stao je na stajalište da se u tadašnjem trenutku sačuvaju i zaštite porodice u obliku porodičnih zadruga.⁴ Dakle, riječ je o integritetu seoske porodice kao gazdinstva i

¹ U porodičnopravne norme u širem smislu mogli bismo uvrstiti i propise ZAVNOH-a koji su imali funkciju zaštite porodice, posebno propise o zaštiti maloljetnika — ratne siročadi. Međutim, pitanje su starateljstva organi narodne vlasti tretirali isključivo kao socijalno-političku mjeru pa za njezino rješavanje nisu bili nadležni narodni sudovi, nego socijalni odjeli NOO-a. Stoga je ta problematika izvan kruga našega osnovnog interesa.

² Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944, III, dokument br. 27, st. 76. (U daljnjem tekstu ZAVNOH, Zbornik.)

³ Problematikom porodičnog prava bavio se F. Čulinović koji je, kao voditelj Odsjeka za sudstvo u Odjelu za sudstvo i pravosuđe ZAVNOH-a, neposredno sudjelovao u kreiranju te pravne oblasti. Za istraživače porodičnopravne problematike na oslobođenom prostoru nezaobilazan je njegov rad *Nastajanje i razvoj novog bračnog prava na oslobođenom dijelu Hrvatske za prošlog rata*, Rad JAZU, knj. 330, Zagreb 1962, 197—261.

⁴ U okružnici Odjela za sudstvo i upravu ZAVNOH-a, koja je na početku travnja 1944. upućena svim oblasnim i okružnim NOO-ima u Hrvatskoj, načelno je ograničena dioba porodičnih zadruga: »U današnjem trenutku potrebno je da se naša poljoprivreda što više ojača i osposobi da bude stvarna i izdašna pomoć našoj narodnoj stvari u ovom oslobodilačkom ratu. Naša su gospodarstva mala ili u najboljem slučaju osrednija, koja ni sama nemaju dovoljno sredstava za obradu zemlje. Dozvolom dioba svih zadruga ta se sredstva rasparčavaju na još više manjih gospodarstava [...]. To dovodi nesumnjivo do slabljenja naše privrede i kod zahtjeva za diobom zadruga taj momenat treba imati prvenstveno u vidu.« ZAVNOH Zbornik, 1944, II, III, 376.

gospodarstva koje dok traje rat mora ostati nepodijeljeno jer bi u protivnom bila oslabljena privreda NOP-a.

S druge strane, velika porodica, zadruga, generira stare patrijarhalne porodične odnose. Upravo na tom planu novo pravo, na osnovi novih vrijednosnih sudova, donosi bitno drugačiji poredak. Spomenimo samo pravo vanbračne djece na imovinu iz očeve zadruge, pravo žene umrlog zadrugara na izlučenje imovine itd. Stoga je važno utvrditi da pravosuđe na oslobođenom prostoru operira novim kriterijima i pravnim vrijednostima kad dominira tzv. velika porodica ili porodična zadruga.

Novo porodično pravo nije ostalo indiferentno prema *vanbračnoj* porodici. Spomenuta ZAVNOH-ova Uputstva o vođenju matičnih knjiga pavela su računa o *konkubinatu* kao vanbračnoj zajednici koja nema pravnih elemenata, ali ima osnovne funkcije porodice: biološku, ekonomsku i kulturnu. Oznaku legaliteta konkubinatu kao trajnoj vanbračnoj zajednici daje čl. 10 navedenog Uputstva koji regulira pitanje »dosašnjih bračnih veza sklopljenih bez učesća ranijih vlasti«. Naime, kao pravno valjan brak u matičnu knjigu mogla se upisati i takva bračna veza koja je prije utemeljenja narodnih vlasti nastala prema narodnim običajima pojedinog kraja, bez posredovanja prijašnjih vlasti ili crkve.⁵ Pri takvom upisu u matičnu knjigu, matičar nije morao obavljati sam čin vjenčanja, već samo registrirati potrebne podatke uz potpis bračnih drugova.

Posebno je značajno da su djeca rođena u konkubinatu upisivana u matične knjige kao bračna djeca.

Ukoliko se jedan od partnera protivio zahtjevu upisa konkubinata kao valjanog braka, jer je u međuvremenu sklopio drugi brak, ili iz drugih razloga, matičar je nakon saslušanja stranaka odlučivao hoće li konkubinatu registrirati kao valjan brak. Nezadovoljna stranka imala je pravo žalbe Kotarskom narodnom sudu u roku od osam dana. Zahtjev za legalizaciju konkubinata u slučaju smrti roditelja moglo je postaviti dijete, odnosno zastupnik javnih interesa, tutor ili bliži srodnik u ime maloljetnog djeteta.⁶

Ta su ZAVNOH-ova Uputstva u Dalmaciji sažeta u precizne direktive viših NOO-a nižima kako moraju postupati u svim karakterističnim situacijama. Tako je Okružni NOO Split uputio u lipnju 1944. svim kotarskim NOO-ima zahtjev da u matične knjige upisuju konkubinats-vanbračnu zajednicu ako posjeduju sve osobine valjanog braka: zajednicu života, zajedničko kućanstvo, zajednički odgoj djece itd. Istodobno se inzistira da se konkubinatu mora strogo lučiti od prilježništva »koje narod drži za nemoral«. ⁷ Ublažavanjem razlike između institucije braka i konkubinata, novo pravo pavelo je računa o narodnih običajima i uvažilo činjenicu da je konkubinatu u nekim dijelovima Hrvatske bio raširena pojava. Vanbračna porodica imala je pravne posljedice, posebno u pogledu zaštite interesa vanbračne žene, i nakon oslobođenja zemlje sve do donošenja Ustava FNRJ i Osnovnog zakona o braku.

⁵ ZAVNOH, Zbornik 1944. III, 27, 83.

⁶ Isto, dok. 84.

⁷ Arhiv Hrvatske, Fond ZAVNOH-Pravosuđe, sig. 11. 2. 56. (u daljnjem tekstu AH, Pravosuđe...).

Odlukom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o davanju pomoći porodicama čiji su hranioци u zarobljeništvu od 19. prosinca 1944, vanbračnoj se ženi priznavalo pravo na državnu pomoć, ako se njezin muž kao hranilac nalazi u zarobljeništvu, u vojsci ili je poginuo, ukoliko su živjeli u zajedničkom domaćinstvu najmanje šest mjeseci prije njegova odlaska.

Naše poslijeratno zakonodavstvo stalo je na stajalište pravnog ignoriranja vanbračne zajednice u pogledu prava vanbračnih drugova, da bi se u novije vrijeme u sudskoj praksi i zakonodavstvu javili pozitivniji stavovi.

Međutim, novo porodično pravo postavilo je odnos vanbračnih roditelja i njihove djece na princip izjednačavanja bračne i vanbračne djece, o čemu će biti više riječi u posebnom odjeljku.

ZAVNOH-ova Uputstva o vođenju matičnih knjiga dala su, dakle, konkubinatu kao trajnoj vanbračnoj zajednici privilegiran status, ali su istodobno istakla da se ostalim vanbračnim zajednicama načelno uskraćuje pravna zaštita. Uputstva ne zaobilaze naglasiti etički negativitet prolaznih vanbračnih zajednica kvalificirajući ih kao »povredu moralnih načela urednog života građana«. Međutim, i takve zajednice dobivaju socijalni i pravni značaj ukoliko iz njih potječu djeca. Tako se propisuje da je narodna vlast dužna štititi interes djece iz vanbračnih zajednica. Postupak se svodio na poziv matičara da vanbračni roditelji sklope pravno valjan brak. Ako vanbračni roditelji nisu željeli sklopiti brak, matičar je, unatoč tomu, djecu rođenu u vanbračnom odnosu upisivao kao djecu rođenu u braku sa svim pravnim posljedicama u odnosu na roditelje.⁸

2. IZVORI NOVOGA PORODIČNOG PRAVA

2.1. *Normativni izvori*

Najznačajniji normativni akt za uređenje porodičnopravnih odnosa na oslobođenom prostoru Hrvatske svakako su Uputstva za vođenje matičnih knjiga. Nacrt tih Uputstava izradio je Odjel za pravosuđe potkraj veljače 1944. godine. Doduše, Uputstva nisu dobila odobrenje Izvršnog odbora ZAVNOH-a da se objave, ali su po pojedinim članovima ZAVNOH-a stigla u Dalmaciju, Slavoniju i Istru, pa je tako počela i njihova praktična primjena. Uputstva su na sredini lipnja 1944. dostavljena i Okružnom NOO-u za Kordun sa zadatkom da uputi delegate općinskim NOO-ima koji će »narodu i odbornicima objasniti značenje matičnih knjiga«. Istodobno, Odjel pravosuđa ZAVNOH-a voljan je organizirati pri odjelu kratak kurs na kojem bi odbornici dobili šira tumačenja Uputstava, dakako, ukoliko taj zahtjev bude s terena upućen.⁹ Međutim, okolnost da je Predsjedništvo ZAVNOH-a na svojoj trećoj sjednici 25. kolovoza 1944. odbilo odobriti Uputstva za vođenje matič-

⁸ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 84.

⁹ AH, Pravosuđe, 11. 1. 391.

nih knjiga, a isto tako i Uputstva o brakorazvodnim sporovima, obvezuje nas na detaljnije razmatranje s kojim je u vezi naš polazni stav: da je tim Uputstvima revolucija izražavala trajan interes da se uvođenjem građanskog braka osigura sloboda i ravnopravnost građana.

Već prva ZAVNOH-ova Uputstva za rad i organizaciju sudova NOO-a iz kolovoza 1943. godine izričito normiraju da u oblast civilnog sudovanja NOO-a pripadaju i sporovi iz »obiteljskih, imovinskih i osobnih odnosa kao npr.: između muža i žene u pitanju njihovih ličnih i imovinskih odnosa, između roditelja i djece u pitanju njihovih imovinskih i ličnih odnosa...«. ¹⁰

I druga ZAVNOH-ova Uputstva o postupku sudova NOO-a iz prosinca 1943. godine određuju da nadležnosti kotarskih narodnih sudova pripadaju sporovi »[...] oko priznanja ili osporavanja zakonitosti rođenja, sporovi o vanbračnom očinstvu i obavezama koje odatle proizlaze«. ¹¹ Istodobno, Okružni narodni sudovi proglašavaju se nadležnim za sve bračne sporove (naročito brakorazvodne parnice), a općinski narodni sudovi nadležni su za sklapanje »građanskih brakova«. ZAVNOH je, dakle, narodne sudove proglasio nadležnima za sklapanje brakova i rješavanje porodičnih sporova, ali o samom postupku sklapanja braka nisu donesene preciznije odredbe. Stoga su sudski odjeli pojedinih okružnih NOO-a za svoja područja sastavljali privremene upute o postupku pri sklapanju građanskog braka. Okružni NOO za Gorski kotar, Sudski odjel, uputio je na sredini srpnja 1944. Odjelu za pravosuđe ZAVNOH-a Privremene upute za postupak sklapanja braka, formular zapisnika o sklopljenom braku i knjigu sklopljenih brakova, kako bi od ZAVNOH-a dobio odobrenje za formu postupka. ¹²

Iz toga dokumenta možemo zaključiti da načelni stavovi o porodici, braku itd. nisu bili operacionalni za rad narodnih sudova. Stoga se pred Odjel za sudstvo i upravu ZAVNOH-a postavio zadatak precizne normativne razrade osnovnih instituta i postupaka bračnog prava. Do iste konstatacije došao je i sam Odjel, koji u svom izvještaju Izvršnom odboru ZAVNOH-a o najaktualnijim problemima sudske prakse na oslobođenom prostoru Hrvatske, na početku 1944. godine, konstatira da se velik broj privatnopravnih sporova odnosi upravo na brakorazvodne parnice te da narodni sudovi naglašavaju potrebu da se »[...] donesu uputstva, odnosno objave smjernice, prema kojima će sudovi raditi kako kod sklapanja, tako i kod razvoda brakova«. Podnosilac izvještaja, F. Čulinović ističe da bi bilo »[...] neophodno nužno da se od strane države objave osnovne smjernice za ovu osobito važnu materiju«. ¹³ Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a ¹⁴ obavio je taj zadatak u obliku Uput-

¹⁰ ZAVNOH, Zbornik 1943, 108. 305.

¹¹ ZAVNOH, Zbornik, 1943, 612.

¹² AH, Pravosuđe, 11. 1. 762.

¹³ ZAVNOH, Zbornik 1944, II, 170, 587.

¹⁴ Odmah nakon Prvog zasjedanja ZAVNOH-a, pri Izvršnom odboru počinju se osnivati odjeli za rukovođenje pojedinim sektorima uprave. Tako je osnovan i Odjel za sudstvo i upravu koji je bio zadužen za organizaciju i rad opće uprave. Na početku 1944. godine, u okviru Odjela formiraju se dva odsjeka: Odsjek za sudstvo i Odsjek za upravu. Najzad, nakon Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a osnovan je Odjel pravosuđa. Na osnovi odluke Predsjedništva ZAVNOH-a od 29. siječnja 1944. godine, Odjel Pravosuđa nosi naziv Povjereništvo pravosuđa. U tekstu ovog rada upotrebljavamo, zbog ujednačenosti, naziv Odjel pravosuđa.

stava za vođenje matičnih knjiga i Uputstava o brakorazvodnim stvarima. Na početku kolovoza 1944. on obavještava Sudski odjel Okružnog NOO-a za Gorski kotar, da je Zakonodavna komisija ZAVNOH-a prihvatila nacрте tih Uputstava i da su podneseni Predsjedništvu na konačno odobrenje.¹⁵

Već je rečeno da to odobrenje Predsjedništva Uputstva nisu dobila. Čini se da je osnovni razlog tom negativnom stavu u nakani Predsjedništva da spriječi razvode brakova, pojavu koja je prema izvještajima sudova uzela velikog maha na pojedinim oslobođenim prostorima Hrvatske. Drugim riječima, u oba Uputstva trebalo je ugraditi određene instrumente koji bi onemogućili lakomislene zahtjeve za razvod braka.¹⁶

F. Čulinović u svom radu *Nastajanje i razvoj novog bračnog prava na oslobođenom dijelu Hrvatske za prošlog rata* iznosi mišljenje da je Predsjedništvo ZAVNOH-a uskratilo suglasnost Uputstvima vjerojatno stoga što je »[...] Izvršni odbor ZAVNOH-a već jednom predhodno odobrio predloženi mu nacrt ovih Uputstava te se, čini se, nije više ni smatralo potrebnim da se to odobrenje po drugi put daje«. Autor ističe, da su i bez tog odobrenja Uputstva bila uvedena u praksu na pretežnom dijelu oslobođene Hrvatske.

Teškoće oko ZAVNOH-ova konačnog odobrenja, dakle, ne provociraju dileme, pogotovo ne na planu projektiranja vrijednosnog sadržaja novoga porodičnog prava. Uputstvima o vođenju matičnih knjiga i Uputstvima o brakorazvodnim stvarima dane su čvrste pretpostavke za novo vrednovanje porodičnihopravnih odnosa.

Najzad, i Prvi kongres pravnikā antifašista u Glini (kolovoz 1944) legitimirao je nove ustanove porodičnog prava. U oblasti bračnog prava britkim tonovima izražava se opredjeljenje za načelo laiciteta, državnu zaštitu braka i njegovu raskidljivost samo u slučajevima propisanim zakonom. U referatu »Problemi našeg bračnog prava«, D. Brkić, član Predsjedništva ZAVNOH-a, apodiktiki tvrdi da nova država mora regulirati formu sklapanja braka. Narodna vlast će uvesti fakultativni građanski brak, i to ne samo konvalidiravši sve do tada sklopljene građanske brakove već i za budućnost. Istodobno se mora dopustiti sudbenost narodnih sudova u brakorazvodnim sporovima. Crkveni brak u tom slučaju ostaje na snazi pro foro interno. Ali pro foro civili, prema državi i njezinim organima, brak ne može imati zaštitu ako sve govori protiv njega. Ako je brak postao, dakle, potpuno nemoguć, država je dužna da zaštiti svoje građane i pred nadležnim organom izrekne razvod braka. Brkić ne zaboravlja istaknuti da narodnooslobodilački pokret time ne zadire u crkvenu kompetenciju, već se drži svog načela o slobodi savjesti, što znači da ne može siliti građane da vrše ili ne vrše izvjesne vjerske čine ili obrede.¹⁷

¹⁵ AH, Pravosuđe, 11. 1. 762.

¹⁶ Usp. komentar Uputstava o brakorazvodnim stvarima glavnog redaktora ZAVNOH-ovog zbornika dokumenata, H. Sirotković u: ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 87—88.

¹⁷ D. Brkić, Problemi našeg bračnog prava, referat podnesen na Prvom kongresu pravnikā antifašista Hrvatske u Glini, Spomenica Prvog kongresa pravnikā antifašista Hrvatske, Glina 1944, Zagreb 1974, 182—186.

Uputstvima za vođenje matičnih knjiga organi narodne vlasti proglašeni su nadležnim za evidentiranje osobnog statusa građana na oslobođenom prostoru. Evidencija osobnog statuta zasnivala se na tri osnovna načela: *Načelo oficijelnosti*. Dosljedno provođenje ovog načela nalagalo je da se za vođenje matičnih knjiga odredi jedan od organa narodne vlasti. Odlučeno je da to budu općinski NOO-i, odnosno općinski narodni sudovi kao najbliži i najpristupačniji stanovništvu. Potkraj studenog 1944. vođenje matičnih knjiga prešlo je u zadatak organa uprave.¹⁸ Nakon odluke Odjela za unutrašnju upravu o osnivanju registra za upis rođenih, vjenčanih i umrlih, narodni sudovi ustupili su svoje registre upravnim odjelima.¹⁹

Istodobno s proglašenjem nadležnosti organa nove vlasti za vođenje matičnih knjiga, ZAVNOH ističe da se time ne namjerava dirati u crkvenu i obrednu stranu pitanja: »Crkveni obredi i dosadašnji rad crkvenih organa ostaju time nedirnuti.«²⁰ Prema preporuci Odjela pravosuđa, taj načelni stav trebalo je isticati u svim lokalnim uputama, oglasima, obrascima vezanim za uvođenje matičnih knjiga. Niži organi vlasti toga su se uglavnom pridržavali. Tako je Oblasni NOO Dalmacije u oglasu o uvođenju matičnih knjiga istakao da narodna vlast time ne mijenja dosadašnji rad crkvenih vlasti, jer je svaki građanin slobodan da se »nakon ispunjenja dužnosti prema narodnoj vlasti«, pridržava »obreda i propisa svoje crkve«.²¹

S druge strane, Uputstva pridaju strogo prinudni karakter svojim odredbama. Tako je svako »zlonamjerno i omalovažavajuće« mimoilaznje narodne vlasti i hotimično postupanje protiv odredaba Uputstava, povlačilo kaznene mjere. Protiv počinioca mogao se pokrenuti kazneni postupak zbog »zločina protiv narodnih interesa«.²² Voditelj matičnih knjiga proglašen je javnim organom. On predstavlja narodnu državu, stoga je svaka povreda njegova svojstva organa vlasti predstavljala »zločin protiv narodnih interesa«.²³

Načelo pretpostavljene vjerodostojnosti. Matične knjige bile su javne isprave, pa se svako lažno upisivanje smatralo zločinom.²⁴ Voditelj matičnih knjiga bio je odgovoran za točnost i istinitost upisa. Sve činjenice upisane u matičnu knjigu smatrane su istinitim dok se ne dokaže suprotno. Protiv odluke voditelja matičnih knjiga mogla se izjaviti žalba općinskom narodnom sudu, a protiv odluke općinskog suda, kotarskom narodnom sudu. Njegova je odluka bila konačna i izvršna.²⁵

Uputstvima za vođenje matičnih knjiga reguliraju se i osnovna prava i dužnosti roditelja i djece, o čemu će biti riječi kasnije. Primjena Uputstava bila je najintenzivnija u Dalmaciji. Potkraj kolovoza 1944. godine,

¹⁸ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 142, 514—518.

¹⁹ AH, Pravosuđe 11. 1. 1403.

²⁰ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27. 76.

²¹ AH, Pravosuđe 11. 1. 913.

²² ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 85.

²³ Isto, dok. 85.

²⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 142, 517.

²⁵ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 84.

Oblasni NOO Dalmacije, Sudski odjel, uputio je svim okružnim NOO-ima dopunska objašnjenja u vezi s uvođenjem matičnih knjiga. U njima stoji: »Po novim Uputstvima [...] izdatim od ZAVNOH-a u martu o. g. nadležni su za vođenje svih matičnih knjiga jedino i isključivo voditelji matičnih knjiga kod sudskih odsjeka općinskih NOO-a. Nije zabranjeno crkvenim vlastima da i dalje vode matične knjige, ali upisima u te knjige narodna vlast ne priznaje više svojstvo javne isprave, nego služe iste samo za unutarnje svrhe dotične vjerske zajednice (potcrtao autor).«²⁶ Izvještaji lokalnih organa narodne vlasti, upućeni Oblasnom NOO-u Dalmacije, potvrđuju da je na početku rujna 1944. veći broj općinskih NOO-a uveo matične knjige (kotar Metković, Makarska, Blato, Vela Luka, Vis, Komiža, Ogorje, Prgomet, Lećevica itd.).²⁷ Okružni NOO Biokovskoneretvanski, Sudski odjel, izvijestio je Oblasni NOO: »Matičarstvo je forsirano i započelo radom kod svih općinskih narodnih sudova. Narod je upoznat s matičarstvom preko oglasa, zborova, konferencija, sastanaka i preko župnih ureda.«²⁸

Drugi prevalentan normativni izvor porodičnog prava bila su Uputstva o brakorazvodnim stvarima, koja je Odjel pravosuđa izradio u ožujku 1944. godine. Ta su Uputstva normativni supstrat ZAVNOH-ovih stavova o ustanovi braka, a njihov je ratio legis u zahtjevu uvođenja obaveznog građanskog braka. Prema navodima F. Čulinovića, Odjel pravosuđa razradio je ta Uputstva prema direktivama Izvršnog odbora ZAVNOH-a. To se smatralo i »odobrenjem višeg foruma«, pa su Uputstva u toku travnja upućena na oslobođeni prostor. I novoosnovana Zakonodavna komisija nakon Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a razmotrila je Uputstva i složila se s njihovom redakcijom.²⁹ Međutim, Predsjedništvo ZAVNOH-a, kome su dostavljena da ih konačno odobri, odbilo je Uputstva na drugoj sjednici u Topuskom, potkraj kolovoza 1944. godine. Zakonodavna komisija dobila je zadatak da izradi novi prijedlog u kojem bi se ograničila rastava brakova.³⁰

Međutim, sačuvana dokumentacija narodnih sudova potkrepljuje tvrdnju da su se ta Uputstva, unatoč negativnom stavu Predsjedništva, primjenjivala na terenu; zahtjevi života i pravna sigurnost na oslobođenom prostoru iziskivali su od organa narodne vlasti da od proklamiranog i u praksu uvedenog načela ne odstupe, makar i privremeno.

U rujnu 1944. Odjel pravosuđa ZAVNOH-a objavio je Okružnicu o sprečavanju razvoda brakova na području Hrvatske, koja je izazvala nedoumice kod narodnih sudova. Odjelu pravosuđa stizale su povratne reakcije s terena čiji se sadržaj svodio na podršku načelu razvoda braka kad je postao štetan za pojedinca i društvo. Posljednji normativni akt ZAVNOH-a, kojim su otklonjene spomenute nedoumice ali i definitivno promovirana osnovna načela novoga bračnog prava, bila su Objašnjenja Ministarstva pravosuđa o razvodu rimokatoličkih i pravoslavnih brakova donesen potkraj travnja 1945. godine.

²⁶ AH, Pravosuđe 11. 2. 60.

²⁷ AH, Pravosuđe 11. 2. 69.

²⁸ AH, Pravosuđe 11. 2. 286.

²⁹ F. Čulinović, nav. dj. 234.

³⁰ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 78, 259—260.

2.2 *Sudska praksa kao izvor porodičnog prava*

U uvjetima malog broja pisanih pravnih pravila i normativnih sadržaja s načelnim pojmovima, sudska je praksa faktor koji dopunjuje, konkretizira apstraktni sadržaj norme. Mada se praksa narodnih sudova nije u revoluciji konstituirala kao autoritativan izvor prava, odluke sudova unosile su novu društvenu svijest i tako direktno sudjelovale u promjeni patrijarhalnih porodičnih odnosa. Posredstvom sudske prakse novi vrijednosni sadržaji integriraju se u porodične odnose. Pojedine sudske odluke, zbog čistoće aksiološke interpretacije, uvjetno rečeno, postaju izvorom prava. Tako možemo navesti primjer sudske presude Okružnog narodnog suda za Liku br. 1363. iz srpnja 1944. o utvrđivanju vanbračnog očinstva. Spomenutom presudom vanbračnom djetetu priznata su sva prava u zadruzi njegovih roditelja (oca i majke) kao i bračnom djetetu. Presudu je potvrdio Sud ZAVNOH-a koji je istodobno naredio da se umnoži i da se s njezinim sadržajem upoznaju svi područni sudovi kako bi u sličnim slučajevima isto postupili.³¹

Uz takvu praksu sudova javljali su se i slučajevi u kojima je sud bio nemoćan pa pod pritiskom patrijarhalne sredine donosi i odluke kojima iznevjeruje osnovna načela novoga porodičnog prava. Tako je jedan prvostepeni sud u sporu o utvrđivanju vanbračnog očinstva odlučio da je otac dužan »davati pomoć vanbračnom djetetu do njegove 7. godine života«. ³² U izvještaju s oslobođenog prostora Like kaže se da su sudovi u primjeni načela o ravnopravnosti spolova prilično nesigurni, te da redovito odbijaju zahtjeve žene udovice na pravo u zadruzi umrlog muža, ukoliko je obezbjeđena novim brakom.³³

2.3 *Običaj kao izvor porodičnog prava*

Po svojim temeljnim osobitostima novo porodično pravo upravljeno je na preobražaj patrijarhalnih načela, pa teži potiskivanju običajnih pravila kao izraza patrijarhalne svijesti. Samo iznimno, i kad se na njega normativtorac izričito poziva, običaj ima ulogu dopunskog izvora prava. Tako je prema Uputstvima o vođenju matičnih knjiga voditelj matičnih knjiga pri određivanju bračnih smetnji krvnog srodstva i tazbinskih odnosa morao uzeti u obzir »narodno pravno shvaćanje« onoga kraja gdje se brak namjeravao sklopiti.³⁴ Odjel pravosuđa upućuje sudove da se pridržavaju »narodnog shvaćanja« i kad je riječ o pitanjima o kojima novo pravo još nije zauzelo originalni stav. U vezi s tim možemo spomenuti pitanje slobode roditeljstva, odnosno pitanje krivičnog kažnjavanja pobačaja.³⁵

³¹ AH, Pravosuđe 11. 2. 4375.

³² AH, Pravosuđe 11. 2. 3473.

³³ AH, Pravosuđe 11. 1. 17.

³⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 81.

³⁵ AH, Pravosuđe 11. 1. 944.

3. BRAČNO PRAVO NA OSLOBODENOM TERITORIJU HRVATSKE

Razvoj novoga bračnog prava očituje složene tokove borbe za novi sadržaj porodičnopравnih odnosa. Osnovna su načela novoga bračnog prava sredstva ideološke borbe kojima se želi dokinuti utjecaj vjerskih organizacija, prije svega eliminirati različite uvjete za sklapanje i prestanak braka koji su bili različiti za različite kategorije građana, jer je staro bračno pravo bilo trajni izvor neravnopravnosti građana u bračnim stvarima. Idejni i institucionalni potencijal novoga bračnog prava neprestano raste da bi Ustavom FNRJ 1946. i Osnovnim zakonom o braku od 3. ožujka 1946. bila ozakonjena osnovna načela za pravno uređenje porodičnih odnosa u novoj državi.

3.1 *Osnovne karakteristike novoga bračnog prava*

S malo riječi i lako čitljivim testovima revolucija je izrazila svoje ideje o braku i porodici kao društvenoj vrijednosti. Stoga je bio jedan od prvih zadataka nove narodne vlasti da u sferi bračnog prava uvede pravnu sigurnost i ravnopravnost građana bez obzira na vjeroispovijest i narodnost. Uputstva za vođenje matičnih knjiga proglašavaju brak ustanovom naročitoga društvenog interesa, zbog čega nova država stavlja brak i bračne odnose pod svoju zaštitu i kontrolu: »Pravo države na nadzor nad brakom proizlazi naročito iz činjenice, da je brak ustanova, u kojoj se očituju mnogi uvjeti zdravog i sredenog života građana.«³⁶

Načelo laiciteta. Nova narodna vlast na oslobođenom prostoru Hrvatske sklapala je brakove na zahtjev građana, a veći broj brakova sklopljen je među pripadnicima NOP-a. Za političke snage revolucije nije bilo dileme treba li konvalidirati te brakove. Suglasnost o tom pitanju izražena je i na Prvom kongresu pravnika antifašista Hrvatske: »Konvalidacija ovih brakova predstavlja se za nas kao bitno životno pitanje. Naša državna vlast mora se brinuti za to da prizna zakonitost i valjanost brakovima koji su sklopljeni silom prilika bez učešća crkve, a na način koji je u vrijeme naše borbe bio jedini moguć.«³⁷

Istodobno su političke snage revolucije stale na stajalište da je brak ubuduće zaključen pred nadležnim organima narodne vlasti punovažan brak. Na Prvom kongresu pravnika antifašista kritizirano je konfesionalno bračno pravo koje samo »produbljuje granicu između Srba i Hrvata«, pa je stoga osnovni zadatak nove države da uvođenjem građanskog braka omogući zbližavanje naroda Jugoslavije, posebno Hrvata i Srba.³⁸

Ipak, uvođenjem građanskog braka političke snage revolucije ne žele konfrontaciju s crkvenim organima. Ona u tadašnjem trenutku nije poželjna, pa se crkvi ne oduzima mogućnost da sklapa crkvene brakove.

³⁶ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 86.

³⁷ Spomenica Prvog kongresa pravnika, nav. dj. 185.

³⁸ Isto, 185.

Jedno je sasvim sigurno, nova država građanskim brakom štiti građane u »njihovim najosnovnijim pravima«. Ona djeluje s pozicije »priznanja slobode savjesti«. Interes nove političko-pravne ideologije izražen u načelu laiciteta na Prvom kongresu pravnika, obrazložen je onako: »Priznavajući slobodu savjesti mi ne možemo nikoga siliti da vrši ili ne vrši izvjesne vjerske čine ili obrede. Mi ne možemo građanina siliti na to da sklapa crkveni brak, ako on neće. Treba ostaviti građanima mogućnost da sami biraju i odlučuju koju će formu sklapanja braka uzeti.«³⁹

Načelo o zaštiti braka kao osnove porodice. U preambuli ZAVNOH-ovih Uputstava o brakorazvodnim stvarima (lipanj 1944) stoji da je brak »trajna zajednica« svih životnih interesa muškarca i žene, i kao takav ne može prestati zato što to građani naprosto zahtijevaju. Stoga narodna vlast utvrđuje jedinstven postupak i uvjete za sklapanje i raskid braka. Istodobno narodna vlast zastupa stav očuvanja braka, i nastoji da »se brak po mogućnosti održi«. ⁴⁰ Zdrav brak narodna vlast drži za osnovu napretka radne materijalne sposobnosti građana i najoptimalnijom socijalnom sredinom za podizanje mladih pokoljenja. To je razlog da je zaštita braka provedena i u krivičnopravnim normama. Uputstva za rad sudova u kaznenim stvarima, koja su donesena na početku studenog 1944, u posebnom odjeljku normiraju zaštitu braka i porodice. Tako se »zločinom protiv narodnih interesa« smatralo i »prisiljavanje naših građana da se razvedu s njihovim bračnim drugom«. ⁴¹ Inkriminirajući to djelo kao zločin, dakle, djelo koje jako ugrožava društveni interes i stoga se kažnjava najstrožim kaznama, novo je pravo eksplicitno štitilo ustanovu braka. Kaznena djela protiv braka i porodice smatraju se: dvoženstvo (prestup); nagovaranje maloljetnika na skitnju i nedozvoljenu trgovinu (prekršaj); propagiranje protiv ustanove braka i porodice (prestup). ⁴² Za prekršaj se Uputstvima predviđaju kazne prinudnog rada do jedne godine, a za prestup, kao teže kazneno djelo, predviđaju se novčana kazna i kazna prinudnog rada do pet godina. ⁴³

Načelo o raskidljivosti braka samo u slučajevima koji su predviđeni Uputstvima o brakorazvodnim stvarima. Premda je novo bračno pravo definiralo brak kao trajnu zajednicu, bilo je na stajalištu pravne raskidljivosti braka u slučajevima kad brak nema pravih uvjeta da dalje postoji. Pod uvjetima koje su propisivala Uputstva o brakorazvodnim stvarima narodni je sud mogao brak razvesti. Revolucija je tako promovirala objektivno nov princip bračnog prava. Za pripadnike katoličke konfesije do tada je važila samo ustanova rastave od stola i postelje.

Načelo o ravnopravnosti muškarca i žene u braku. Novo bračno pravo napravilo je radikalna zaokret u tretiranju položaja žene, proglašivši je ravnopravnom s muškarcem i u pogledu »odnosa prema državi« (u javnopravnom pogledu), i u pogledu »odnosa prema ostalim građanima« (u privatnopravnom pogledu). ⁴⁴ Udana žena do tada je pravno tretirana

³⁹ Isto, 183.

⁴⁰ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 86—87.

⁴¹ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 135, 460.

⁴² Isto, dok. 464—465.

⁴³ Isto, dok. 450.

⁴⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 84.

kao maloljetnica. Žena je udajom gubila poslovnu sposobnost. Prema OGZ-u muž je bio ovlašten da svugdje zastupa ženu. Novo porodično pravo na oslobođenom prostoru Hrvatske dalo je, dakle, novu definiciju braka: »Brak je prema narodnom shvaćanju trajna zajednica svih životnih interesa muškarca i žene, zasnovana radi međusobnog pomaganja i saradnje u životu, te radi rađanja i valjanog odgoja djece [...]. Ako je ta životna zajednica građana zdrava i sredena, time su ostvareni mnogi povoljni uvjeti materijalnog života građana, njihovog napretka i razvoja.«⁴⁵ Iz definicije je lako izdvojiti osnovne elemente. Prvo brak je trajna zajednica koja je priznata i uređena novim zakonom. Drugo, ustanova braka ima trojaki cilj: moralni (zajednički život bračnih drugova zasnovan na pomaganju i povjerenju); prirodni (rađanje i valjan odgoj djece); i najzad, društveni (napredak i razvoj društvene zajednice). Stoga je novo pravo brak i bračne odnose stavilo pod svoju kontrolu: »Odatle proizlazi pravo i dužnost države na nadzor nad brakom i to bez obzira na to, gdje je i kako je brak sklopljen.«⁴⁶ Nesumnjivo, najznačajnija konzekvenca nadzora države bila je pravna raskidljivost braka: »Prema tome svaki se brak može i razvesti, ako za to postoje osnovani i opravdani razlozi.«⁴⁷

4. ZAKLJUČENJE BRAKA U NOVOM PRAVU

4.1 *Forma zaključenja braka i nadležnost za sklapanje braka*

Pitanje forme zaključenja i nadležnosti za sklapanje braka regulirano je Uputstvima za vođenje matičnih knjiga koje je Odjel pravosuđa ZAVNOH-a izradio u lipnju 1944. Punovažan brak prema odredbi Uputstava sklapao se pred nadležnim organom narodne vlasti, a to je bio voditelj matičnih knjiga općinskog NOO-a, na području kojega su zaručnici imali svoje stalno prebivalište. Ukoliko se brak sklapao pred NOO-om koji nije bio mjesno nadležan propisivala se dužnost mjesno nadležnog NOO-a da obavijesti matičara koji sklapa brak o bračnim zaprekama.

Brak pripadnika NOV i narodne vlasti mogao se punovažno sklopiti u slučajevima »neotklonive nužde i očevidne opasnosti«, i pred višim starješinom i bilo kojim organom narodne vlasti. Takva vjenčanja morala su se prijaviti nadležnom voditelju matičnih knjiga najkasnije u roku od tri mjeseca nakon što je minula opasnost. Propust prijave, ukoliko je iz takvog braka bilo djece, povlačio je kaznene posljedice.⁴⁸ Važno je istaknuti odredbu Uputstava da se i brak sklopljen samo pred crkvenim organima morao upisati u matičnu knjigu vjenčanih. Objasnjavajući značenje Uputstava, Oblasni NOO Dalmacije upozoravao je niže NOO-e da upravo odredbom upisa svih brakova, bez obzira jesu li sklopljeni pred organima narodne vlasti ili crkve, nova država izra-

⁴⁵ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 86.

⁴⁶ Isto, dok. 86.

⁴⁷ Isto, dok. 87.

⁴⁸ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 83.

žava svoj interes da instituciju braka preuzme iz nadležnosti vjerskih organizacija: »Iz svega ovog se vidi da Narodna vlast hoće da ima u svojim rukama kontrolu i nad brakovima koji su sklopljeni u crkvi [...]«. ⁴⁹ Istodobno, Oblasni NOO Dalmacije upoznao je s odredbama o sklapanju braka i Centralni odbor zbjega u Bariju, te naglasio da se brakovi sklapaju kad to iziskuju »važne okolnosti« i bez velikog publiciteta samih vjenčanja. ⁵⁰

Prema odredbi Uputstava, svaki namjeravani brak, dakle i onaj koji će biti sklopljen pred crkvenim organima, morao je biti prijavljen oglasom općinskom narodnom sudu. Između dana prijave i dana vjenčanja morao je proteći određeni rok (21 dan) koji se u slučajevima nužde mogao skratiti. Zlonamjerni propust prijave kažnjavao se novčano prema imovinskim prilikama počinitelja. ⁵¹

Punovažan brak zaključivao se pred matičarom uz prisutnost dvaju svjedoka. Vjerenici su svoju volju za stupanje u brak izjavljivali osobno. Poslije upisa u matičnu knjigu, matičar je bio dužan na zahtjev stranaka izdati uvjerenje o sklopljenom braku.

Odjel pravosuđa ZAVNOH-a regulirao je i pitanje vjeridbe. Kontrolirajući rad narodnih sudova, Odjel pravosuđa je konstatirao da se narodni sudovi u praksi susreću s pitanjem pravnih posljedica vjeridbe, stoga je o tom pitanju i zauzeo određeni stav. On se može sažeti u shvaćanje da vjeridba ne povlači obvezu za sklapanje braka, jer nije u skladu s interesom NOP-a da se nekog sili na vjenčanje ukoliko to ne želi. Međutim, ako je »netko ženu zaveo lažnim obećanjem da će je kasnije uzeti za ženu, tada ovaj njegov postupak može predstavljati i zločin«. ⁵² Ono što je pri tom bilo važno za praksu sudova jest da su morali odlučivati od slučaja do slučaja hoće li se kod raskida vjeridbe pokretati samo građanski ili krivični postupak. Dakle, priznavajući slobodu pojedincu da odustane od obećanog odnosno namjeravanog braka, narodni su sudovi istodobno priznavali drugoj strani pravo na naknadu moralne i materijalne štete. Ipak, praksa sudova ukazuje na to da je moralna blagonaklonost suda bila na strani ustanove braka, pa je i pravna zaštita pružana onoj strani koja je u tom bila iznevjerena. Odlučan interes novog prava da zaštiti instituciju braka immanentno je sadržan i u jednoj od presuda samog Suda ZAVNOH-a. Naime, po pravu nadzora, Sud ZAVNOH-a ukinuo je presudu prvostepenog suda u povodu spora »neodržanja obećanje ženidbe uz neke kvalifikatorne okolnosti«, jer je prvostepeni sud spor prosudio kao građanski i okrivljenom izrekao novčanu kaznu. Uvažavajući opaske Suda ZAVNOH-a o širim moralnim konzekvencama takvih slučajeva, prvostepeni je sud izrekao novu presudu kojom je okrivljeni kažnjen jednu godinu prisilnog rada, a djelo kvalificirano kao »povreda moralnog osjećanja naroda«. ⁵³

⁴⁹ AH, Pravosuđe 11. 2. 220.

⁵⁰ AH, Pravosuđe 11. 2. 24. Oblasni NOO Dalmacije istodobno je s Uputstvima za vođenje matičnih knjiga upoznao i VIII korpus NOV i POJ.

⁵¹ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 78.

⁵² AH, Pravosuđe 11. 1. 372.

⁵³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, NV-38/4044, Izvještaj Povjereništva pravosuđa upućen Predsjedništvu ZAVNOH-a 10. II 1945 (u daljnjem tekstu AIHRPH...)

4.2 Bračne smetnje

Uputstva za vođenje matičnih knjiga ustanovila su pet bračnih smetnji. Član 8. Uputstava ih redigira kao ženidbene zapreke, a to su: 1. proglašenje za narodnog neprijatelja pravomoćnom sudskom odlukom; 2. izdržavanje kazne lišenja slobode (prinudni rad) više od dvije godine; 3. maloljetstvo; 4. krvno srodstvo; 5. tazbina. Navedene bračne smetnje otklonjive su prirode. Naime općinski sud mogao je i u takvim slučajevima dozvoliti zaključenje braka, naročito ako su to iziskivali »razlozi vrijedni obzira«, među kojima je rođenje djeteta na prvom mjestu.⁵⁴ Možemo konstatirati da su u novom pravu bračne smetnje svedene na minimum. Protiv odluke narodnog suda o dozvoli ili uskrati stupanja u brak mogla se izjaviti žalba kotarskom narodnom sudu, a njegova odluka je bila konačna.

Ukoliko su stranke sklapale istodobno građanski i crkveni brak, voditelj matičnih knjiga svoju je odluku o dopustivosti stupanja u brak nastojao usuglasiti s odlukom crkvenog organa. U slučajevima razilaženja odluka općinskog suda i crkvenog organa, matičar je tražio mišljenje kotarskog narodnog suda. Protiv odluke kotarskog suda mogla se izjaviti žalba okružnom narodnom sudu. Njegova je odluka bila konačna i za organe narodne vlasti mjerodavna.

Problematika forme i nadležnosti sklapanja braka u svojem temelju neizbježno ima i političke premise. Pod njima se prvenstveno misli na praksu načelnog odvajanja crkve i nove države. Zaključci takve vrste morali bi se temeljiti na utvrđenoj prevlasti civilne forme braka na oslobođenom prostoru Hrvatske. U pogledu relacije crkvenog i građanskog braka (pred organima narodne vlasti) na oslobođenom prostoru sigurno je ovo: a) Kreirajući norme o sklapanju braka pred nadležnim organima narodne vlasti, ZAVNOH je na oslobođenom prostoru Hrvatske uveo građanski brak čime je počeo i proces odvajanja crkve od države. Uvođenje građanskog braka nova političko-pravna ideologija opravdavala je načelom slobode savjesti i vjeroispovijesti i posebno načelom ravnopravnosti i jednakosti građana bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest. U takvoj tendenciji naročito se razvijala praksa organa narodne vlasti na ustaničkim prostorima Hrvatske koji prevalentnost daju civilnom braku.⁵⁵ Najzad, norme o sklapanju građanskog braka predstavljale su novu pravnu vrijednost jer su prenosile zahtjev da se uvede pravna sigurnost građana i ukine šarenilo bračnopravnih propisa konfesionalnog prava koje je važno u staroj Jugoslaviji.

Sačuvana arhivska dokumentacija narodnih sudova pokazuje da su organi narodne vlasti na oslobođenom prostoru sklapali brakove građana koji su im se za to obratili, dakle i u onim slučajevima kad crkva zbog svojih propisa nije mogla sklapati brak.⁵⁶ Započeti proces uvođenja građanskog braka završen je *obaveznim* uvođenjem građanskog braka Ustavom FNRJ 1946. godine.

⁵⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27. 81—82.

⁵⁵ Na sastanku delegata općinskih NOO-a kotara Veljun, u veljači 1944. godine, zaključeno je da se uvede obavezno sklapanje braka pred NOO-ima, a pojedincima ostavi sloboda da nakon toga sklope brak u crkvi. AH, Pravosuđe 11. 1. 61.

⁵⁶ AH, Pravosuđe 11. 1. 762.

b) Stoga i norme ZAVNOH-a o uvođenju građanskog braka nisu imale strogo imperativni karakter. Nove pravne institucije grade se u procesu i u skladu s objektivno postignutim stupnjem razvoja revolucije. U dnevnoj koordinaciji rada narodnih sudova, Odjel pravosuđa daje direktive koje samo prividno imaju »kompromisni karakter«: »[. . .] treba paziti na to da se dosadašnjim vjeroispovjednim voditeljima njihovih matičnih knjiga nikako time ne oduzima pravo na vođenje matičnih knjiga«; »[. . .] Ako su općinski sudovi otpočeli voditi matične knjige neka i dalje vode, ali ne kao obavezu nego kao pripremu za eventualno kasnije vođenje. Kod toga treba paziti da se ne prave nikakove novine u pogledu brakova« itd.⁵⁷

Logiku izrastanja društvenih interesa i potreba revolucije u nove pravne institute bračnog prava najbolje je izrazio Odjel pravosuđa ZAVNOH-a u dopisu upućenom u siječnju 1945. Odjelu pravosuđa Oblasnog NOO-a Zagrebačke oblasti: »Ako pred sud dolaze stranke, koje traže da pred sudom sklope brak, zato što nema sveštenika ili neće da sklope crkveni brak, sud ih ne smije odbiti [. . .] Ovakovi brakovi kod nas u praksi odavno postoje.«⁵⁸

5. POZAKONJENJE BRAKOVA SKLOPLJENIH ZA VRIJEME NOB-a

Posve je sigurno da je porodica u uvjetima ratne destrukcije izražavala znakove nebračnosti. Prema sačuvanim dokumentima nije moguće utvrditi broj brakova koji su sklapani bez posredovanja narodne vlasti ili crkvenih organa. Ipak, dokumenti upućuju na zaključak da je na pojedinim prostorima Hrvatske egzistirao veći broj takvih brakova i da je sudska praksa rješavala odnose iz takvih brakova. Okružni narodni sud za Liku uputio je na početku srpnja 1945. godine Ministarstvu pravosuđa Hrvatske dopis ovog sadržaja: »U vrijeme NOB-e mnogi drugovi i drugarice stupili su u intimne odnose iz kojih su se rodila djeca, prikazuju se pred svakim kao bračni drugovi. Sada je česta pojava da se ovakove osobe razvode bez da su bilo pred Narodnooslobodilačkom vlasti ili crkvenom vlasti sklopili formalni brak [. . .]«⁵⁹ Slijedi pitanje Okružnog suda za Liku smatraju li se takve veze konkubinatom ili brakom, a isto tako smatraju li se djeca rođena u takvim odnosima »vanbračnom ili bračnom«. S druge strane narodni sudovi na oslobođenom prostoru autoritativno su štitili interes »nevjenčanih žena« palih boraca, bez obzira na vrijeme trajanja zajedničkog života.⁶⁰

⁵⁷ AH, Pravosuđe 11. 1. 913.

⁵⁸ AH, Pravosuđe 11. 2. 1530. U istom dopisu Odjel pravosuđa formulira zapanjujuću tvrdnju da »u pitanju zaključenja braka, zasad ne postoje nikakvi propisi«. Najvjerojatnije se mislilo na zakon kao opći normativni akt.

⁵⁹ AH, Pravosuđe 11. 1. 1738.

⁶⁰ Tako je Kotarski narodni sud Petrinja presudom Br. 656/44 dodijelio »nevjenčanoj ženi poginulog borca« svu njegovu pokretnu i nepokretnu imovinu, mada je samo »šest dana živjela s njim u zajedništvu«. AH, Pravosuđe 11. 2. 1530.

Drugim riječima, ZAVNOH-ov Odjel pravosuđa morao je zauzeti načelni stav o »zakonitosti« ili »nezakonitosti« takvih brakova i u skladu s tim usmjeriti pravnu intervenciju sudova.

Još na početku veljače 1944. godine u Odjelu pravosuđa ZAVNOH-a održana je konferencija delegata NOO-a koji su radili u pravosuđu na oslobođenom prostoru. Jedno od važnijih pitanja na konferenciji bilo je pitanje pozakonjenja brakova sklopljenih na oslobođenom prostoru bez posredovanja narodne vlasti. Postojala je opća suglasnost delegata da brakove koje su sklopili pripadnici NOP-a ili pojedinci iz naroda bez posredovanja narodne vlasti, ali prema narodnim običajima, treba pozakoniti i bezuvjetno pravno zaštititi djecu i žene iz takvih brakova.⁶¹ Pridržavajući se svoga općeg kriterija, narodni sudovi su na razini praktične obrade odnosa u »izvanbračnim porodicama« postupali ovako: Priznati su valjanim brakovi koje su do tada sklopili pripadnici NOV i narodne vlasti ili građani na oslobođenom prostoru, bez posredovanja organa narodne vlasti ili tako da je prešutno ili izričito izjavljena volja izvanbračnih drugova da imaju nakanu sklopiti brak. Uvjet transformacije »nebračne porodice« u »bračnu« jest upis u matičnu knjigu. Zahtjev za upis podnosili su izvanbračni drugovi ili organ vlasti po službenoj dužnosti. Dakako, u matične knjige nije se mogao upisati takav odnos koji se po odredbama novog prava nije priznavao brakom (bitne ženidbene zapreke).

Pravna zaštita koju ostvaruju narodni sudovi koncentrirana je na potomstvo, pa je u prvom planu tzv. dječje pitanje. Sudovi djecu rođenu u takvim porodicama pravno tretiraju kao bračnu djecu.

Problematika pozakonjenja brakova sklopljenih bez posredovanja narodne vlasti predmet je zasebnog normativnog akta čiji je nacrt izradio Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a u rujnu 1944. godine.

Međutim, moramo kazati da spomenuti akt pod nazivom Uredba o pozakonjenju brakova sklopljenih za vrijeme NOB-e predstavlja samo nacrt Uredbe, jer ne posjeduje originalni pečat i potpis Predsjedništva ZAVNOH-a, mada u zaglavlju dokumenta stoji da ga je donijelo Predsjedništvo.⁶² Utoliko se ne može smatrati službenim pravnim izvorom. Ipak, ta Uredba nije samo vrijednost po sebi, ona rezimira i kriterije značajne oblasti pravnog iskustva na oslobođenom prostoru Hrvatske. Opravdana je pretpostavka da je stoga imala znatnu praktičnu i teoretsku važnost za konačno poslijeratno rješenje pitanja pravne valjanosti brakova sklopljenih prije stupanja na snagu Osnovnog zakona o braku. Od najvažnijih pravnih kriterija te Uredbe navest ćemo ove:

Novo pravo na oslobođenom prostoru Hrvatske priznaje pravno valjanim brakove koje su do tada sklopili pripadnici NOV i narodne vlasti ili građani bez posredovanja organa vlasti.

Pravno su valjani i brakovi sklopljeni pred vojnim i civilnim organima narodne vlasti (dakle brakovi sklopljeni bez posredovanja crkvenih organa).

⁶¹ AIHRPH, NV-18/2025.

⁶² AH, Pravosuđe 11. 1. 2191.

Djeca rođena u takvim brakovima pravno su zaštićena kao bračna djeca: »smatraju se djecom rođenom u valjanom i zakonitom braku«. ⁶³ Zahtjev za upis u matičnu knjigu podnosili su bračni drugovi, tutor, srodnik ili narodna vlast u korist maloljetnog djeteta.

U slučaju spora izvanbračnih drugova o upisu, ili u slučaju smrti i nestanka roditelja, interes maloljetne djece zastupao je javni tužilac. ⁶⁴ U matične knjige nije se mogao upisati odnos koji po normama novog prava ne bi mogao biti priznat kao valjan brak. Naročito ako je podnosilac zahtjeva za upis bio u valjanom i nerazvedenom braku, ili ako postoje ženidbene zapreke koje po novom pravu onemogućavaju sklapanje braka. Ipak, djeca rođena u takvom odnosu tretiraju se kao djeca rođena u zakonitom braku. ⁶⁵

6. PRESTANAK PUNOVAŽNOG BRAKA — RAZVOD PREMA NORMATIVNIM AKTIMA ZAVNOH-a

Prema izvještajima narodnih sudova s pojedinih oslobođenih prostora Hrvatske, koji su upućeni Odjelu pravosuđa ZAVNOH-a, u toku 1944. i 1945. godine, znatan broj privatnopravnih sporova bile su upravo brakorazvodne parnice. Narodni sudovi ukazivali su na različite uzroke te pojave. Tako Okružni narodni sud Banije izvještava Odjel pravosuđa: »Najvećim dijelom sporovi pred Okružnim sudom su odnosi obiteljskog prava, i to bračni sporovi. Odsutnost boraca, odvođenje u koncentracione logore i prisilno iseljavanje dovelo je do sklapanja vanbračnih veza, tako da je traženje razvoda — spor koji ima prevagu nad ostalim.« ⁶⁶ Okružni narodni sud Zagrebačke oblasti u svom izvještaju Odjelu pravosuđa navodi da se zahtjevi pred sudom najviše odnose na bračne sporove. To su uglavnom bili »slučajevi gdje su već ranije bračni drugovi ishodili kod Duhovnog suda rastavu od stola i postelje i faktično prekinuli bračnu vezu te sad nastoje to legalizirati.« ⁶⁷ Izvještaji sličnog sadržaja stizali su i s područja Dalmacije. Na početku svibnja 1944. Odjelu pravosuđa stiže izvještaj Narodnog okružnog suda za Karlovac u kojem se ističe da je sudu prispio velik broj brakorazvodnih zahtjeva. Stoga taj sud kome se pridružuju i svi područni sudovi moli da ZAVNOH objavi uputstva prema kojima će sudovi postupati i pri sklapanju i pri izricanju razvoda braka. Sudovi su u naročitoj nedoumici zbog kojih razloga mogu izricati prestanak braka razvodom. Istodobno se u izvještaju alarmanтно konstatira: »[...] zahtijevanje razvoda braka uhvatilo (je) takvog maha, da ono skoro predstavlja nezdravi pokret, koji treba čvrstim zahvatom od strane državne vlasti što prije suzbiti.« ⁶⁸

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ AH, Pravosuđe 11. 1. 2162.

⁶⁷ AH, Pravosuđe 11. 1. 2171.

⁶⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 228.

Najzad, samo Povjereništvo pravosuđa Hrvatske u svom izvještaju Predsjedništvu ZAVNOH-a, ali i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije od 10. II 1945. konstatira da se brakorazvodne parnice i utvrđivanje očinstva pojavljuju »dosta često« pred narodnim sudovima.⁶⁹ Isto govori i statistika sudskih predmeta koje je riješio Sud ZAVNOH-a kao vrhovna sudska instanca za Hrvatsku. U razdoblju od srpnja 1944. godine do 22. I 1945. od ukupno 28 pravnih predmeta, 10 ih se odnosilo na brakorazvodne parnice.⁷⁰

Spomenuti izvještaji nedvojbeno upućuju na dva zaključka. Prvo, društveni odnosi na oslobođenom prostoru stavili su pred ZAVNOH zadatak da normativno iskaže svoj stav prema ustanovi razvoda braka. Taj zadatak je ostvario Odjel pravosuđa izradivši nacrt Uputstava o brakorazvodnim stvarima u ožujku 1944. godine. Drugo, razvod braka javljao se kao ozbiljan društveni problem na oslobođenom prostoru, stoga je Predsjedništvo ZAVNOH-a odlučilo provesti političku kampanju protiv rastave braka kojom je privremeno bila sužena mogućnost narodnih sudova da izriču rastavu braka.

6.1 *Uputstva Odjela pravosuđa ZAVNOH-a o brakorazvodnim stvarima iz lipnja 1944. godine*

Ta Uputstva, prema tvrdnji prof. F. Čulinovića, bila su izrađena po usmenim direktivama koje je Odjel pravosuđa dobio od Izvršnog odbora ZAVNOH-a. Nakon Trećeg zasjedanja odobrila ih je i Zakonodavna komisija, dakle su formalno i materijalno te norme bile usklađene sa stavovima odgovarajućih hijerarhijskih subjekata normiranja. U toku ožujka Uputstva su dostavljena nekim NOO-ima koji su prema njima počeli postupati.⁷¹

Ipak, Uputstva ćemo ovdje ocijeniti ponajprije prema novim političko-pravnim vrijednostima. Takvo ocjenjivanje vodi nas do ovih postavki: Uputstva sadrže stav da je brak ustanova koja obavlja društvenu funkciju i stoga se ne smije smatrati kao stvar pojedinaca. Brak u kojem su odnosi poremećeni toliko da ne može obavljati svoju društvenu funkciju nema uvjeta za svoj daljnji opstanak. Razvod takvog braka pomiruje interes pojedinca s interesom društva, a može ga izreći samo nadležni državni organ. Takvo shvaćanje razvoda braka kao sredstva pomirenja društvenog i pojedinačnog interesa zastupano je i na Prvom kongresu pravника antifašista Hrvatske u Glini. Član Predsjedništva ZAVNOH-a, Duško Brkić, u izlaganju problematike novoga bračnog prava zaključuje: »Ako je (taj) brak postao potpuno nemoguć, potpuno štetan i opasan, a stranke više nisu bračni drugovi, nego stalni i uporni protivnici koji jedno drugome rade o glavi i osnovnim životnim interesima, ako bi produženje takvog braka značilo samo niz sukoba, očividnu opasnost po bračne drugove i djecu iz tog braka, ako bi se na taj način dovodila u opasnost i sposobnost rada bračnih drugova i odgoj djece, tada je dužnost države da zahvati u taj odnos i da spriječi daljnje ne-

⁶⁹ AIHRPH, NV-38/4044.

⁷⁰ AIHRPH, ZAVNOH, Sud, 1945. br. 27.

⁷¹ F. Čulinović, nav. dj. 233—234.

sreće. *Država je dužna u tom slučaju da zaštiti svoje građane i da pred nadležnim forumom, tj. pred narodnim sudom, presudom izreče da taj brak prestaje — da se razvodi*« (potcrtala N. K.).⁷²

Najvažnije je utvrditi da se prema odredbama novog prava brak u kojem je zajednički život postao nepodnošljiv može raskinuti odlukom narodnog suda, bez obzira je li bio sklopljen pred crkvenim ili državnim organima. U preambuli Uputstava o brakorazvodnim stvarima načelo laiciteta sadržano je u izjavi da nova narodna vlast vrši nadzor nad brakom »bez obzira na to, gdje je i kako je taj brak sklopljen«, Prema tome svaki se brak mogao »razvesti, ako za to postoje osnovani i opravdani razlozi«.⁷³

U projektu novog prava brak mijenja svoj sadržaj. Shvaća se kao zajednica zasnovana na ravnopravnosti i ljubavi, a ne na materijalnom interesu i prevlasti muškarca. U skladu s tim shvaćanjem je i stav prema razvodu braka kao nužnoj mjeri kod poremećenih i neodrživih brakova. Revolucija je tim normativnim sadržajima skinula s dnevnog reda prinudni sadržaj kanonskog prava o nerazrješivosti braka koji je važio za pripadnike katoličke vjeroispovijesti.

Istodobno, prodor nove političko-pravne ideologije popraćen je pojavom povećanja broja razvoda na oslobođenom prostoru, što je ZAVNOH ocijenio kao ozbiljan problem nove društvene zajednice. U novoj pravnoj politici stoga je trebalo pojavu razvoda svesti na najmanji mogući broj. Ipak, tu nije bio upitan načelni stav o razvodu braka kao načinu prestanka punovažnog braka u novom pravu. Politika suzbijanja razvoda imala je zadatak da u nedostajanju socijalnih mehanizama nove vlasti, bar za vrijeme rata, zaštiti socijalno najugroženije kategorije stanovnika: maloljetnu djecu i žene kojima je brak bio jedino materijalno utočište. Osnovno pravilo na kojem se zasnivao razvod braka prema Uputstvima o brakorazvodnim stvarima jest teška poremećenost bračnih odnosa, uslijed kojih je brak postao štetan za interes pojedinca i društva. Član 1. Uputstava normira: »Brak će se razvesti samo onda, ako je dokazano, da je sasvim neodrživ i nemoguć, kada bi njegovo produženje značilo dopuštanje očite štetnosti i opasnosti po opravdane interese građana.«⁷⁴ Sistem poremećenosti bračnih odnosa omogućivao je narodnom sudu da izreče razvod braka uvijek kad su iz bilo kojeg razloga bračni odnosi poremećeni toliko da je zajednički život postao nepodnošljiv. Uz to opće pravilo, Uputstva su navodila i nekoliko apsolutnih brakorazvodnih uzroka, koji se djelomično zasnivaju na krivnji bračnih drugova.

Djelomično važenje principa krivnje sadržano je u odredbi Uputstava koja ovlašćuje sud da kazni onu stranu koja je pokazala neodgovoran odnos prema braku i porodici, ali to pravilo nije utjecalo na mogućnost razvoda braka. Naime, ukoliko je narodni sud ustanovio da je u povodu tužbe za razvod braka jedan od bračnih drugova lakoumno postupao, smatrajući brak samo prolaznom i prigodnom vezom, te ako je radi uspostave takve trenutne veze zloupotrijebio narodnu vlast, sud je mo-

⁷² Spomenica Prvog kongresa pravника... 186.

⁷³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 86.

⁷⁴ Isto, dok. 87.

gao toga bračnog druga kazniti novčano ili predložiti javnom tužiocu krivični progon zbog »prestupa protiv narodnih interesa«.75 Istodobno Uputstva normiraju načelo da strana čijom je isključivom krivnjom brak razveden snosi materijalne posljedice razvoda: »Ona strana, koju je sud proglasio krivom za razvod braka dužna je prema svojim materijalnim okolnostima i mogućnostima privrede druge strane, drugoj strani dati pristojno izdržavanje za vrijeme, koje sud odredi.«76

6.2. *Brakorazvodni uzroci*

Uputstva o brakorazvodnim stvarima usvajaju načelo da se brak može razvesti ako postoje opravdani razlozi koji ga čine nemogućim i neodrživim. Poimenično se navode ovi brakorazvodni uzroci: 1. bračno nevjerstvo; 2. nesavladiva mržnja bračnih drugova; 3. zlostavljanje; 4. stalno zanemarivanje porodice; 5. samovoljno napuštanje bračnog druga i djece; 6. uporno sprečavanje ili onemogućavanje drugom bračnom drugu rad u NOP-u; 7. ako je bračni drug pravomoćnom presudom narodnog suda oglašen za narodnog neprijatelja ili na lišenje slobode i gubitak građanskih prava na vrijeme duže od pet godina; 8. ako jedan bračni drug boluje od trajne i neizlječive zarazne bolesti; 9. trajna i neizlječiva nesposobnost za vršenje bračnih dužnosti; 10. trajno i neizlječivo umno oboljenje; 11. zajednička izjava obaju bračnih drugova da žele razvod braka, ako to opravdavaju i drugi važni razlozi.77

Prema redakciji Uputstava ti brakorazvodni uzroci smatraju se razlozima koji po sebi čine brak nemogućim i neodrživim (apsolutni brakorazvodni uzroci). Ipak, takvo dogmatsko tumačenje nije svojstveno sudskoj praksi na oslobođenom prostoru, jer se nepodnošljivost zajedničkog bračnog života nikad nije pretpostavljala. I pri postojanju navedenih brakorazvodnih uzroka morala se dokazivati.

Od navedenih 11 brakorazvodnih uzroka, ukratko ćemo opisati samo one karakteristične za uvjete rata i revolucije.

a) *Uporno sprečavanje ili onemogućavanje drugom bračnom drugu rada u NOP-u kao brakorazvodni uzrok.* Prema članu 6. Uputstava, razvod braka mogao je zatražiti bračni drug kojemu njegov bračni drug uporno sprečava ili onemogućava da radi u NOP-u, ili ako taj bračni drug svojim postupcima dolazi u otvoren sukob s načelima NOB-a. Naročite dokaze za to pružala je pripadnost organizaciji ili pokretu koji je bio izrazito protivan NOP-u ili je takvu organizaciju podupirao i općenito davao nesumnjive dokaze svoje pripadnosti uz neprijatelje NOP-a.78 Taj brakorazvodni uzrok ima posve jasnu političku konotaciju. Izraz je povijesnog trenutka i interesa koji je cjelinu društva stavio iznad pojedinačnog i osobnog. Ono što je pri tom važno jest da je na narodnim sudovima bila sva odgovornost da nađu pravu mjeru i utemelje svoje odluke na razlozima općih ciljeva borbe i narodnog pokreta za slobodu. Sud je bio dužan da zaštiti interes bračnog druga kojemu je prije svega ugro-

75 Isto, dok. 88.

76 Isto, dok. 90—91.

77 Isto, dok. 92—93.

78 Isto, dok. 93.

žen fizički integritet (pogibeljna prijetnja zbog izdajstva neprijatelju). Ali isto tako sud je pružao zaštitu bračnom drugu kad je suradnja drugoga bračnog druga s neprijateljem vrijedala njegovo elementarno dostojanstvo. Pri tom je opredjeljenje za oslobodilački pokret značilo više od pukoga političkog opredjeljenja, ono je bilo prije svega opredjeljenje za viši, humaniji i pravedniji poredak. Drugim riječima, narodni sudovi morali manipulaciju toga brakorazvodnog razloga svesti na najmanju moguću mjeru. O tome umnogome svjedoči i jedna presuda Vrhovnog suda Hrvatske 1945. godine, kojom se odbija žalba tužioca i potvrđuje prvostepena presuda, kojom je odbijen brakorazvodni zahtjev zbog političkog razilaženja tužitelja s tuženom. U obrazloženju odluke Vrhovnog suda stoji: »Iz iskaza tužiočeve svjedokinje B. A. proističe, da je tužena nagovarala tužioca, da se prijavi neprijateljskim vlastima. To ipak ne znači, da je ona spriječila i kočila tužiočev rad za NOP, niti da se ona time teško ogriješila o osnovne interese naroda i društva, da bi time bila u velikoj mjeri povrijeđena čast i dobro tužioca.«⁷⁹ Sud je, dakle, ocijenio da političko razilaženje bračnih drugova nema težinu brakorazvodnog uzroka. Štoviše, na političkoj ravni razmatranja sud je tužitelja kao pripadnika NOP-a označio kao promitacelja novih ideala koji za njih svjedoči i vlastitom egzistencijom: »S druge pak strane tužilac, kao politički izgrađen čovjek, koji radi u NOP-u ne može da mrzi nekoga, a još manje svoju suprugu radi toga što ne shvaća, kako on misli, ciljeve i tekovine NOP i NOB. Naprotiv, on mora sa svoje strane učiniti sve što je do njega, da ju prosvijetli, da joj pomogne i konačno da ju pridobije, govoreći joj i prikazujući na uvjerljiv način o jedinom pravom putu, koji nas oslobađa i spašava od tolikih naših neprijatelja i vanjskih i unutrašnjih, a ne da ju gura od sebe u tabor reakcije. Ako njegova supruga tužena, nije bila uvjerenjena, da je NOP sveta borba sviju nas, to nije kriva ona sama nego i on, koji je propustio i nije si dao truda da je izgradi, kako je to bila njegova dužnost. Taj njegov propust ne može mu dati nikakvo pravo, još manje ono da traži razvod braka.«⁸⁰ Motivi navedeni u obrazloženju odluke Vrhovnog suda Hrvatske svestrano potvrđuju hipotezu o revolucionarnom pravu kao novom projektu vrednovanja. b) *Osuda na kaznu kao brakorazvodni uzrok*. Uputstva normiraju da se brak može razvesti ako je bračni drug pravomoćnom presudom narodnog suda ili narodnooslobodilačke vlasti oglašen za narodnog neprijatelja, ili ako je osuđen na lišenje slobode i gubitak građanskih i političkih prava na vrijeme duže od pet godina.⁸¹ Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a više je puta korigirao rad sudova inzistirajući da se precizno pridržavaju navoda Uputstava. S tim u vezi narodni sudovi nisu smjeli izricati presude o razvodu braka na temelju činjenice da je netko u oružanim redovima neprijateljske vojske, osim ako je takav pripadnik neprijateljske vojske presudom suda proglašen narodnim neprijateljem.⁸² c) *Zajednička izjava obaju bračnih drugova da žele razvod*. Među brakorazvodne uzroke Uputstva uvrstavaju i »zajedničku izjavu obaju brač-

⁷⁹ AH, Pravosuđe 11. 2. 1503.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 93.

⁸² AH, Pravosuđe 11. 1. 1378.

nih drugova da žele razvod, ako to opravdavaju i drugi za to važni razlozi.⁸³ Očito je da normativac nije mislio na razvod braka po sporazumu stranaka, jer je sud morao utvrditi druge važne razloge koji su zahtijevali razvod braka. Tu je, zapravo, riječ o sporazumnom prijedlogu bračnih drugova za razvod braka, koji je sud mogao odbiti ukoliko je utvrdio da bračni odnosi nisu toliko poremećeni. Utoliko je stav o »zajedničkoj izjavi bračnih drugova da žele razvod« neadekvatno redigiran pod »razlozi za razvod braka«.

Sudovi su uglavnom sporazumnu izjavu tretirali kao sporazumni zahtjev za razvod. U presudi Okružnog narodnog suda Nova Gradiška u povodu sporazumne izjave bračnih drugova da žele razvod, uz ostalo, stoji: »Iako bračni drugovi sporazumno mole razvod braka, ne može se razvod braka izricati, osobito ako nema osnovanih razloga za to.«⁸⁴ Na istoj presudi nalazi se komentar Odjela pravosuđa ZAVNOH-a: »Nije od važnosti pitanje da li su bračni drugovi sporazumni o pitanju razvoda ili ne. Razvod braka ne može se izricati, samo zato, jer su obje stranke o tom sporazumne.«⁸⁵

Ipak, prema sačuvanoj dokumentaciji neki su sudovi izricali razvod braka na osnovi sporazuma stranaka. Tako Oblasni NOO Zagrebačke oblasti izvještava Odjel pravosuđa da je »provedeno nekoliko takovih rasprava«, ali se istodobno postavlja i pitanje »da li su i ovdje potrebna kakova ograničenja«.⁸⁶

6.3. *Postupak za razvod braka*

a) *Nadležnost suda.* Tužba za razvod braka, koja je mogla biti u pismenom ili usmenom obliku, podnosila se okružnom narodnom sudu onoga okružnog NOO-a na čijem je području tužitelj imao boravište. Uputstva o brakorazvodnim stvarima predviđjela su mogućnost da se stranke sporazumiju da o njihovom sporu odluči crkveni sud. U tom slučaju bile su dužne donijeti voditelju matičnih knjiga konačnu odluku crkvenog suda radi upisa u matične knjige. Ukoliko se jedna stranka protivila nadležnosti crkvenog suda, mogla se tužbom obratiti okružnom narodnom sudu koji je pokretao postupak. Kod takvog paralelizma postupaka narodnim se sudovima preporučivalo da svoju odluku usklade s odlukom crkvene vlasti. Ipak, ukoliko je sud samostalno ocjenjujući dokaze donio drugačiju odluku od odluke crkvenog organa, narodnu je vlast obavezivala samo odluka okružnih narodnih sudova.⁸⁷

b) *Mirenje bračnih drugova.* Težeći očuvanju braka, Uputstva su propisivala postupak mirenja supruge. Mirenje je bilo značajno za one brakove u kojima je bilo djece. Sud je pokušavao mirenje u tri navrata. Pa i kad je utvrdio činjenice koje su ukazivale na osnovanost razvoda, sud je bio ovlašten da umjesto razvoda braka izrekne samo rastavu od stola i postelje, kako bi pružio još jednu šansu za pomirenje supružnika.

⁸³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 83.

⁸⁴ AH, Pravosuđe 11. 1. 1916.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ AIHRPH NV-56.

⁸⁷ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 89.

c) *Mjere za smještaj i izdržavanje maloljetne djece i nezbrinutog bračnog druga.* Osnovna dužnost suda u postupku za razvod braka bila je zaštita interesa maloljetne djece: »Sva prava djece moraju biti sačuvana i kod razvoda braka. Djeci treba osigurati sredstva za njihovo uzdržavanje i valjan odgoj.«⁸⁸ Dakle, sudovi su prema odredbi Uputstava o odgoju, smještaju i uzdržavanju djece odlučivali po službenoj dužnosti. Svoju odluku, prema potrebi i iz opravdanih razloga, sud je mogao u svako doba izmijeniti. U presudi o razvodu braka sud je donosio i odluku koja će strana odgajati djecu. Bez obzira na ishod brakorazvodne parnice, i pitanja krivnje stranaka za razvod, oba su roditelja bila dužna izdržavati djecu.⁸⁹ Uputstva su propisivala da će sud svoju odluku o odgoju djece donositi u skladu s »prilikama i dobrim običajima«, te da će »dosuditi odgoj djece onoj strani, koja će ih odgajati u narodnom duhu«.⁹⁰ Zakonska obveza roditelja da izdržavaju i odgajaju svoje dijete prinudnog je karaktera, pa je sud u slučajevima njezina neizvršavanja počiniocu mogao izreći kaznene mjere: novčanu kaznu i kaznu lišenja slobode (prinudnog rada) do šest mjeseci.⁹¹

Uputstva propisuju i obvezu uzdržavanja onoga bračnog druga koji je razvodom braka krivicom druge strane došao u gori materijalni položaj. Obveza uzdržavanja povezuje se osim s objektivnim elementom (nesposobnost za uzdržavanje) i sa subjektivnim elementom krivnje za razvod braka. Takve mjere imale su zadatak suzbijanja lakomislenih razvoda braka. Pojedini narodni sudovi postupali su tako što su istodobno s presudom o razvodu braka izricali i obvezu da se nevinoj strani odmah preda određeni dio imetka (pokretna i nepokretna imovina). Tako su postupali narodni sudovi na oslobođenom prostoru Korduna, Like i Banije. Sam Odjel pravosuđa ZAVNOH-a ocijenio je njihov postupak kao »originalan« i »zadovoljavajući«, jer sprečava razvode brakova, zbog bojazni od »neminovne diobe imovine«.⁹² Ukoliko je pitanje o imovini i izdržavanju bračnog druga bilo zamršeno i prijetila je opasnost da otegne odluku o razvodu, sud je mogao pravomoćno odlučiti o njemu nakon izricanja presude o razvodu. U tom slučaju sud je donosio samo privremene mjere o odgoju i izdržavanju djece.

7. RAZVOD BRAKA I PRIVREMENA RASTAVA OD STOLA I POSTELJE

Presudom o razvodu braka, koju je izrekao nadležni okružni narodni sud, brak je prestao pravno i faktički da stvara svoje učinke. Uputstva normiraju: »Pošto je presuda, kojom je izrečen razvod braka, postala

⁸⁸ Isto, dok. 91.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto, dok. 92.

⁹² ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 145, 499. Prema izvještajima Okružnog narodnog suda u Glini, ovaj sud je prakticirao da kod utvrdenje krivnje muža za razvod braka, nevinoj strani dodijeli dio nepokretne i pokretne zadružne imovine ili odgovarajuće materijalno uzdržavanje. AH, Pravosuđe 11. 2. 1948; 11. 2. 1946.

pravomoćna, stranke su prestale biti bračnim drugovima. Od tog časa brak više ne postoji.«⁹³ Nakon pravomoćnosti presuda o razvodu braka dostavljala se matičaru radi upisa u matične knjige. Međutim, sud je prema Uputstvima mogao izreći, bilo na prijedlog stranaka, bilo po službenoj dužnosti, rastavu od stola i postelje. Valja odmah naglasiti da je ta ustanova u novom pravu imala sasvim drugačiju funkciju od iste ustanove kanonskog prava. U kanonskom je pravu ta ustanova bila rješenje za nepodnošljive bračne odnose kad se bračnim drugovima dozvoljava faktički odvojen život, ali se zbog dogme o nerazrješivosti braka, brak nije smio razvesti. Naprotiv, novo porodično pravo na oslobođenom prostoru sankcioniralo je prestanak braka razvodom, ali je s druge strane stavilo u zadatak sudovima da razvode brakova svedu na najmanji mogući broj.

Odjel pravosuđa ZAVNOH-a inzistirao je na dužnosti narodnih sudova da odbijaju lakomislene zahtjeve za razvod braka. U travnju 1944. godine uputio je svim oblasnim NOO-ima (sudski odjel) načelne primjedbe na rad sudova. Među njima najvažnije mjesto zauzima stav da se razvodi braka dozvole samo zbog »osobitih i vrlo velikih razloga«. Istodobno se od sudova zahtijeva da oštro istupe protiv pojedinaca koji zloupotrebljavaju narodnu vlast tražeći razvod braka bez opravdanih razloga. Ponašanja tih pojedinaca, naglašava Odjel pravosuđa, koriste se u neprijateljskoj propagandi širih razmjera, kako tobože NOP ne drži do ustanove braka i porodice.⁹⁴

Ipak, moramo naglasiti da je Odjel pravosuđa do izdavanja Okružnice o sprečavanju razvoda brakova na oslobođenom prostoru Hrvatske, u rujnu 1944, kontrolirajući rad narodnih sudova, ocjenjivao njihov rad na planu porodičnopravnih odnosa kao politički konstruktivan i prihvatljiv. Prema sačuvanoj dokumentaciji sudovi su se rukovodili načelnim stavom da se: »Razvod braka može izreći (ali ne mora) kad god se ustanovi isključenost da se supruzi mogu izmiriti, kada je bračna zajednica postala nemoguća i neodrživa.«⁹⁵

Sudovi su, dakle, izricali razvod kao krajnju i nužnu mjeru. Okružni narodni sud Zagrebačke oblasti s tim u vezi izvijestio je Ministarstvo pravosuđa Hrvatske: »Sud nastoji gdje je to moguće da izmiri bračne drugove. Rješanjem bračnih sporova rješavaju se ujedno svi imovinski pravni zahtjevi, kao uzdržavanje bračnog druga i djece, te u tom postupaju narodni suci vrlo socijalno i elastično. Valja istaknuti da je narod ispravno shvatio tendenciju da se rješenje bračnih sporova preda građanskim sudovima, te će naše novo zakonodavstvo morati o tom voditi računa jer je baš to pitanje uslijed raznih propisa u pojedinim krajevima države izazivalo mnogo poteškoća.«⁹⁶

Navodi spomenutih dokumenata potvrđuju da je ustanova rastave od stola i postelje bila zapravo u funkciji održanja braka. Prema navodima Uputstva ona nije značila prestanak braka, već samo privremeno

⁹³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 91.

⁹⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, II, 112, 378.

⁹⁵ AH, Pravosuđe 11. 1. 134.

⁹⁶ AH, Pravosuđe 11. 1. 2171.

odvajanje bračnih drugova iz bračne zajednice. Brak i dalje traje ali se strankama dopušta odvojen život, koji ne može biti dulji od šest mjeseci. Ako nakon isteka toga roka nijedan od bračnih drugova nije zatražio od narodnog suda nastavak brakorazvodnog postupka, sud je smatrao da je tužitelj odustao od zahtjeva za razvod braka.⁹⁷

Rastava od stola i postelje izricala se kad je sud, iako je utvrdio sve dokaze o osnovanosti zahtjeva za razvod, ipak došao do zaključka da postoji mogućnost sporazuma i izmirenja bračnih drugova.

Međutim, ustanova rastave od stola i postelje dobila je neke specifične oznake nakon odluke ZAVNOH-a da provede akciju sprečavanja razvoda braka na oslobođenom prostoru Hrvatske. One se prije svega prepoznaju u metodičkim uputama Odjela za pravosuđe upućivanim narodnim sudovima na sredini 1944. godine, i sastoje se u postavci da je rastava od stola i postelje isključivi način na koji sudovi, dok traje rat, mogu rješavati brakorazvodne zahtjeve. Odjel pravosuđa ZAVNOH-a uputio je u rujnu 1944. Oblasnom narodnom sudu Dalmacije direktivu, koja daje vrlo osnovanu pretpostavku za navedenu tvrdnju: »Nastojte da spriječite brakorazvodne stvari [...]. Neka sudovi izriču samo i jedino rastave od stola i postelje [...] Treba kod tih stvari paziti da se ne okrnji dosadašnje pravo duhovnih ženidbenih sudova. Ova će se materija naknadno, pravilno i jedinstveno urediti, kad za to bude vrijeme.«⁹⁸ Sudovi u Dalmaciji, sudeći prema izvještaju Okružnog narodnog suda biokovsko-neretvanskog, doista su se držali direktive Odjela pravosuđa ZAVNOH-a: »Brakorazvodni predmeti uzimaju se u postupak ali samo radi donošenja rješenja o rastavi od stola i postelje i ukoliko za to postoje razlozi.«⁹⁹

7.1. *Prijedlog Predsjedništva ZAVNOH-a da se na oslobođenom prostoru Hrvatske privremeno zabrani rastava braka*

Na trećoj sjednici Predsjedništva ZAVNOH-a, potkraj kolovoza 1944. godine, Uputstva o brakorazvodnim stvarima koje je donio Odjel pravosuđa »odbijena su u cjelini«. Zakonodavna komisija ZAVNOH-a dobila je zadatak da izradi prijedlog odredbe o rastavi braka, »prema kojoj bi se do daljnjega zabranilo provođenje rastave braka«.¹⁰⁰ Predsjedništvo je zauzelo stav da se samo u izuzetnim prilikama može dopustiti privremeno odvajanje bračnih drugova s tim da narodni sudovi štite interes djece i određuju materijalne obveze roditelja za njihovo uzdržavanje i odgoj.

Tu se postavljaju dva pitanja. Prvo, je li tom odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a novo pravo odustalo od načela da brak pravno može prestati razvodom. Drugo, kojim je putem krenula sudska praksa koja je do spomenute situacije uvelike usvojila i primjenjivala Uputstva o brakorazvodnim stvarima.

⁹⁷ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 90.

⁹⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 913.

⁹⁹ AH, Pravosuđe 11. 2. 512.

¹⁰⁰ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 78, 259.

Što se tiče prve problematike, ukazat ćemo tek na jednu karakteristiku. Odluka Predsjedništva nije mogla proisteći iz shvaćanja o »neraskidivosti braka« koju je zastupalo zakonodavstvo zasnovano na kanonskom pravu. Novo pravo nije odstupilo od stava da je razvod braka najsvrsishodniji za brak koji ne ispunjava svoju društvenu funkciju. Ipak, razvod braka pojavio se kao ozbiljan problem na oslobođenom prostoru. Broj razvoda je rastao i dosegao kulminacionu točku nakon oslobođenja 1947. godine, a zatim opada.¹⁰¹ Ta pojava uvjetovana je nizom činilaca u čije razmatranje ovdje ne možemo ulaziti. Uz destruktivne faktore rata kao elementa transformacije braka javlja se i novi društveni tretman odnosa i funkcije braka i porodice. Porast broja razvoda više je ukazivao na ubrzanu transformaciju porodice, nego na krizu braka i porodice. Važan je podatak da se u porastu broja razvoda na pojedinim oslobođenim prostorima, velik broj odnosio na brakove koji su već kod crkvenih sudova ishodili rastavu od stola i postelje (Dalmacija).¹⁰² Najveći broj brakorazvodnih parnica pred narodnim sudovima pokretan je na zahtjev muža, što ukazuje na to da se zbog svoje materijalne ovisnosti u braku žena teško odlučivala na prestanak bračne zajednice. Stoga je organizacija AFŽ podržala odluku Predsjedništva o kampanji protiv rastave braka. Naime, sasvim je sigurno da je prisutnost Mace Gržetić, predsjednice Glavnog odbora AFŽ-a za Hrvatsku, i Kate Pejnović, predsjednice Glavnog odbora AFŽ za Jugoslaviju, na trećoj sjednici Predsjedništva bitno motiviralo Predsjedništvo da odbijajući Uputstva o brakorazvodnim stvarima zaključi: »Treba provesti živu kampanju protiv rastave brakova i u toj kampanji naglasiti ogromne zasluge naših žena u Narodnooslobodilačkom pokretu i nastojati time dići što više ugled naše žene.«¹⁰³ Dakle, na osnovi navedenog mogli bismo zaključiti da je direktiva ZAVNOH-a o sprečavanju razvoda bila prije svega taktički potez koji su ishodili socijalni razlozi. Prije svega brak je trebalo očuvati da se zaštite interesi maloljetne djece i žena čija je materijalna egzistencija uglavnom počivala na braku. Najzad, nedopustivo je zanemariti i činjenicu da u tadašnjim odnosima političkih snaga, ZAVNOH nije želio otvorenu konfrontaciju s crkvenim krugovima kojima proklamirano načelo laiciteta nije odgovaralo. Istodobno NOP nije želio pružiti argumente starješinstvu vjerskih zajednica kako tobože svojim normativnim aktima razara brak i porodicu. Odjel pravosuđa još uvijek u svojim aktima ne zaboravlja istaknuti da ustanovom građanskog braka i matičnim knjigama narodna vlast ne dira »duhovnu stranu problema«.

Drugo pitanje odnosi se na pravac sudske prakse nakon donošenja odluke o zabrani rastave braka. Prvo što treba naglasiti jest da je Odjel pravosuđa već na sredini rujna 1944. uputio okružnicu svim oblasnim i okružnim NOO-ima u Hrvatskoj u kojoj im je dao do znanja: »Ako se iz provedenog postupka već vidi, da je održavanje bračne zajednice doista nemoguće i štetno po interese stranke i njihovu radnu sposobnost, u interesu zajednice neka sudovi u tom (krajnjem i neophodnom) slu-

¹⁰¹ I. Stanojčić, Dve diskusije o porodici i braku, *Naša zakonitost*, 1956, 206—209.

¹⁰² AH, Pravosuđe 11. 1. 1009.

¹⁰³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 78, 260.

čaju izriču rješanjem *rastavu od stola i postelje*. Ta privremena mjera nema značaj rastave braka, jer on i pored privremene rastave od stola i postelje traje i dalje. Strankama se time dopušta odvojeno (razlučno) boravište, a *pitanje razvoda braka rješavat će kasnije kad to prilike dopuste*¹⁰⁴ (potcrtala H. K.).

Nakon primitka te okružnice, velik broj viših narodnih sudova dao je uputstva područnim sudovima da se bez obzira na broj prispjelih brakorazvodnih zahtjeva strogo pridržavaju odluke ZAVNOH-a.¹⁰⁵ Međutim, pojedini oblasni NOO-i nastavili su s praksom izricanja razvoda braka. Tako su narodni sudovi u Dalmaciji i dalje na oslobođenom prostoru uvodili matične knjige i izricali razvode braka. Odjel pravosuđa o tom je obavijestio Predsjedništvo ZAVNOH-a, koje je ubrzo uputilo obavijest Sudskom odjelu Oblasnog NOO-a Dalmacije da »obustavi brakorazvodne parnice i ne uvodi matične knjige«.¹⁰⁶ Međutim, izvještaji narodnih sudova iz svih dijelova oslobođene Hrvatske ukazivali su na to da je gotovo nemoguće problematiku razvoda braka makar i privremeno svesti na rastavu od stola i postelje. Sudovima su i dalje pristizali zahtjevi za razvod i mnogi od njih ocjenjivani su kao opravdani i razložni. Stranke su zahtijevale konačnu odluku suda u skladu s proklamiranim principima novoga bračnog prava.¹⁰⁷

Nema sumnje da su takvi zahtjevi oslobođenog područja doveli ZAVNOH na prvobitni stav da narodni sudovi mogu izricati razvod braka kad za to postoje opravdani i novim pravom utvrđeni razlozi.

Definitivna spoznaja da se poredak stvari u novom bračnom pravu teško može vratiti natrag osjeća se u dopisu Povjereništva pravosuđa Hrvatske upućenom potkraj ožujka 1945. Oblasnom NOO-u Slavonije. U njemu je istaknuto shvaćanje da se razvod braka može dopustiti kao cjelishodna mjera za duboko poremećene bračne odnose: »Na vaše pitanje u pogledu razvoda braka potvrđujemo vaše stanovište kao ispravno — razvod se može izreći u onim slučajevima gdje je brak bio potpuno neodrživ i gdje nema nade da bi se bračna zajednica mogla uspostaviti.«¹⁰⁸ Nedugo nakon toga uslijedio je akt Ministarstva pravosuđa Narodne vlade Hrvatske koji je u ljestvici normi bračnog prava na oslobođenom prostoru Hrvatske bio definitivni akt ZAVNOH-a.¹⁰⁹

7.2 *Objašnjenja Ministarstva pravosuđa o razvodu rimokatoličkih i pravoslavnih brakova, od 25. IV 1945. godine*

Objašnjenja Ministarstva pravosuđa Hrvatske uslijedila su nakon učestalih upita narodnih sudova jesu li ovlaštteni na temelju Odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 3. II 1945. o ukidanju i nevažnosti svih prav-

¹⁰⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 104, 339.

¹⁰⁵ AH, Pravosuđe 11. 1. 1332; 11. 1. 213.

¹⁰⁶ AH, Pravosuđe 11. 1. 1009.

¹⁰⁷ Odjelu Pravosuđa stizali su zahtjevi da se problematika razvoda rješava prema već postojećoj praksi sudova, dakle, razvodom braka, od Okružnog narodnog suda Banije, Oblasnog NOO-a Zagrebačke oblasti, Oblasnog NOO-a Kordun, Oblasnog NOO-a Damacije. AH, Pravosuđe 11. 1. 865; 11. 1. 213; 11. 1. 1477—1482; 11. 1. 1009.

¹⁰⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 1477—1482.

¹⁰⁹ Opširnije o tom normativnom aktu usp. F. Čulinović, nav. dj. 251—258.

nih propisa, koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije, donositi presude o razvodu rimokatoličkih i pravoslavnih brakova.

Pobliže ćemo naznačiti osnovna načela toga normativnog akta koja zapravo nisu bila nova, jer ih je ZAVNOH usvojio u nizu svojih prethodnih akata. a) *Oblast bračnopравnih odnosa uređuje se propisima novog prava.* Tekovine NOB-a i odluke narodne vlasti osnova su pozitivnog zakonodavstva u zemlji. U normativnoj sferi naročitu važnost za uređenje bračnog prava ima točka 5. Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske kojom se jamči sloboda vjeroispovijesti i sloboda savjesti i jednakost građana bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest. Stoga je imperativan zahtjev da se ukine stanje koje je prisiljavalo građane da mijenjaju religiju zbog konfesionalnog braka itd.¹¹⁰ b) *Na prostoru oslobođene Hrvatske uvodi se građanski brak.* Objašnjenja normiraju da »za rješavanje bračnih stvari za sve građane bez obzira na vjeroispovijest, mogu biti nadležni redoviti narodni sudovi«. ¹¹¹ Ipak, vjerskim zajednicama ostavlja se fakultativna sudbenost, ukoliko im se oba bračna druga za to obrate: »Bračne stvari mogu duhovni sudovi i nadalje rješavati samo u krajevima, u kojima im je ta sudbenost bila pridržana, ako im se oba bračna druga za to obrate.«¹¹² c) *Brak je kao osnova porodice pod zaštitom nove države.* Zaštita braka ogleda se u propisivanju uvjeta za njegovo sklapanje ali i za njegov prestanak. Interes je društvene zajednice da se brak održi. Stoga narodni sudovi gdje postoji i najmanja mogućnost održanja braka ne izriču razvod nego rastavu od stola i postelje. d) *Brak je trajna zajednica koja se može raskinuti samo u slučajevima koje predviđa novo pravo.* Razvod braka može se dopustiti ako za to postoje važni i ozbiljni razlozi. O njima odlučuje narodni sud. Načela bračnog prava inspirirala su i inicirala razvoj novih društvenih odnosa na planu braka i porodice. Uz ostalo, trebalo je da humaniziraju zatečene moralne i običajne principe. Ali prije svega, novi pravni sustav porodičnog prava bio je sredstvo za ostvarenje pravne sigurnosti građana. Dotadašnja primjena vjerskog prava na bračne odnose reproducirala je pravnu nejednakost pripadnika različitih vjeroispovijesti. Stoga je Objašnjenje Ministarstva pravosuđa Narodne vlade Hrvatske posljednji u nizu akata ZAVNOH-a kojim je ukinut nepotrební danak plaćan šarenilu staroga bračnog zakonodavstva. Najzad, na tim osnovnim načelima zasnivala se i potpuna unifikacija novoga bračnog prava uvedena Osnovnim zakonom o braku od 9. travnja 1946. godine.

8. NOVA NAČELA RODITELJSKOG PRAVA

Normativni akti ZAVNOH-a iz oblasti porodičnog prava regulirali su na nov način i odnose između roditelja i djece. Dosljednim propisima regulirana je naročito problematika djece roditelja izvan braka.

¹¹⁰ AH, Pravosuđe, 11. 1. 1909.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

Praksom narodnih sudova ZAVNOH je težio da se roditeljsko pravo sazda na temelju triju osnovnih načela: 1. *Sva djeca uživaju naročitu zaštitu društva*. Potreba društvene zaštite djece naročito je dolazila do izražaja u brakorazvodnim parnicama. Sudovi su bili ovlašteni da izriču sankcije protiv roditelja u korist djece. Novčanom kaznom i kaznom prisilnog rada mogao se kazniti roditelj koji ne ispunjava dužnost uzdržavanja i odgoja djeteta.¹¹³ Krivično odgovoran bio je roditelj koji počinio kazneno djelo nagovora na skitnju ili nedozvoljenu trgovinu maloljetnika. Počinitelju tih kaznenih djela mogla se izreći kazna prisilnog rada do pet godina.¹¹⁴ 2. *Ravnopravnost roditelja u odnosu na djecu*. U pravima i dužnostima prema djeci izjednačena su oba roditelja, otac i majka. Ravnopravnost roditelja odnosi se na bračnu i vanbračnu djecu. To načelo ruši institut očinske vlasti koji u prvi plan stavlja interes oca na štetu majke i djeteta. Prema ZAVNOH-ovim normama djecu su dužna izdržavati oba roditelja, roditelji se brinu i za valjan odgoj djeteta.¹¹⁵ U ravnopravnom vršenju roditeljskog prava za ženu postaju bespredmetna razna ograničenja starog prava, npr. da ne može biti tutorica vlastitom djetetu itd. Roditelji su sporazumno određivali porodično prezime djeteta.¹¹⁶ 3. *Djeca roditelja izvan braka izjednačena su u pravima s djecom roditelja u braku*. Proklamacija toga načela nosila je u sebi visok politički i pravni naboj. Stoga se strogo pazilo da bude dosljedno praćena i sudskom praksom. To načelo je svoj ratio postizalo odredbama ZAVNOH-a o utvrđivanju vanbračnog očinstva. Ostvarivanje prava na utvrđivanje vanbračnog očinstva imalo je dijete i vanbračna majka. Neposredan interesa za ostvarenje toga prava pokazivala je nova narodna vlast. Novo pravo je, dakle, napravilo značajan korak na putu k pozitivnom rješenju životne problematike djece roditelja izvan braka. Stoga je potrebno kazati nešto i o mogućnostima ostvarenja toga prava pred narodnim sudovima.

3.1. Pravni položaj djece roditelja izvan braka prema normativnim aktima ZAVNOH-a

Načelo o izjednačenju pravnog položaja djece roditelja izvan braka i djece roditelja u braku proklamirano je već ZAVNOH-ovim Uputama za organizaciju i rad sudova NOO-a, iz kolovoza 1943. godine. Uputstva propisuju dužnost sudova da uklone »štetne i asocijalne« posljedice prijašnjih zakona, misleći pri tom naročito na diskriminaciju djece roditelja izvan braka. Direktiva Odjela za sudstvo i upravu stoga je glasila: »Izjednačiti u svim pravima vanbračnu sa bračnom djecom.«¹¹⁷ Razrada toga načelnog stava uslijedila je objavljivanjem Uputstava o vođenju matičnih knjiga u lipnju 1944. godine. Naime, njima je normiran postupak upisa »vanbračne« djece u matične knjige rođenih. Od-

¹¹³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 92.

¹¹⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 135, 465.

¹¹⁵ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 28, 91.

¹¹⁶ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 84.

¹¹⁷ ZAVNOH, Zbornik 1943, 108, 304.

mah treba istaknuti da je u ZAVNOH-ovoj koncepciji utvrđivanja očinstva prevladavao stav da se utvrđivanje roditeljskog odnosa mora provoditi jednostavnom i brzom metodom.

Uputstva su obvezivala voditelja matičnih knjiga da prilikom prijave rođenja djeteta čije je očinstvo sporno »ustanovi« tko je otac djeteta. U tu je svrhu preslušavao majku; ako je bila maloljetna, njezine roditelje ili tutora, i najzad navodnog oca djeteta. Dakako, matičar nije odlučivao o spornom pitanju očinstva. Upis očinstva imao je »privremeni karakter«, a navodni otac imao je mogućnost da tužbom okružnom sudu ospori svoje očinstvo. Ukoliko u roku od 30 dana upisani otac djeteta nije podnio tužbu radi ustanovljena očinstva, upis u matičnu knjigu postao je konačan. Uputstva o vođenju matičnih knjiga stavila su, dakle, dijete i majku u povoljniji procesualni položaj. Otac je bio ona strana u sporu koja je snosila teret dokaza da navodi majke u matičnoj knjizi nisu istiniti. Rangirajući trostruki interes u sporu o vanbračnom očinstvu, novo pravo na prvo mjesto stavilo je interes djeteta, majke, društvene zajednice pa tek zatim vanbračnog oca. Da bi se onemogućile različite zloupotrebe prava na utvrđivanje vanbračnog očinstva, Uputstva nisu dala strogi prekluzivni karakter roku za podnošenje paternitetske tužbe. Tužba se mogla uvažiti i nakon proteka 30 dana od upisa, ako je zakašnjenje bilo opravdano neprijateljskom ofenzivom, bolešću, neodgodivim poslom u interesu NOB-a itd. Ipak, narodni su sudovi dobili direktivu od Odjela pravosuđa da produženjem roka za tužbu ne smiju biti ugroženi vitalni interesi djeteta. U dopisu Odjela pravosuđa upućenom u lipnju 1944. godine Okružnom NOO-u za Kordun (Odsjek za pravosuđe) o tome se kaže: »Kad se upućuje navodnog oca djeteta na pobijanje zakonitosti očinstva (a to nije nužno) treba već odrediti rok u kojem će navedeni otac djeteta podići tužbu sudu. Ako on u tom roku ne podigne tužbu, dijete će se upisati u matične knjige kao njegovo zakonito [...]. Treba ubuduće davati što kraće rokove jer se radi o zaštiti djeteta.«¹¹⁸ Konačnim upisom u matičnu knjigu vanbračnog očinstva dijete je potpuno došlo pod roditeljsko pravo oba roditelja. Pravno izjednačenje djece roditelja izvan braka provedeno je u odnosu na roditelje i njihove srodnike: »Kad upis postane konačan, dijete dobiva prema ocu i njegovoj porodici sva prava djeteta rođenog u valjanom braku.«¹¹⁹ Uputstva su, dakle, vanbračno srodstvo tretirala višestepeno. To je pitanje naročito aktualizirano u praksi sudova kad su odlučivali o pravima djeteta u kućnoj zadruzi vanbračnog oca.

Životna problematika djece roditelja izvan braka bila je često predmet raspravljanja pred narodnim sudovima na oslobođenom prostoru. Pravosuđe je tu bilo kreativan faktor koji je davao pravi sadržaj općim i načelnim stavovima normatvorca. Utoliko je funkcija narodnih sudaca prelazila okvir mehaničke primjene apstraktne norme i posredno ulazila u zakonodavnu oblast. Odjel pravosuđa ZAVNOH-a uviđao je odgovornost narodnih sudaca, posebno na sektoru primjene normi s naglašenim

¹¹⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 384.

¹¹⁹ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 79.

političkim i pravnim intencijama. Takve su zasigurno bile i norme o pravnom položaju djece roditelja izvan braka. Stoga su na tzv. kursovima za sudstvo budući narodni suci potanko upoznavani s ideološkom biti te progresivne pravne koncepcije ZAVNOH-a. U dokumentaciji Odjela pravosuđa ZAVNOH-a sačuvan je referat dra Ante Petrovića, sudskog referenta Okružnog NOO-a za Gorski Kotar i nastavnika na kursovima za sudstvo i upravu koje je organizirao ZAVNOH, pod naslovom: Društveni i pravni položaj vanbračne djece. U njemu se daju pretpostavke za potpunije razumijevanje novoga društvenopravnog tretmana djece roditelja izvan braka, naročito u pogledu srodstva, nasljeđivanja, uzdržavanja itd. Ti su stavovi imali instruktivno značenje i za sudsku praksu, stoga ćemo ovdje izdvojiti najvažnije.

Potpuno izjednačenje »bračne i vanbračne« djece pravno se definira kao otklanjanje diskriminacije u tretmanu srodstva, uzdržavanja i nasljeđivanja: »Ovo izjednačavanje mora biti potpuno obzirom na prava djece, vanbračne kao i bračne, spram svojih roditelja i njihove rodbine, obzirom na dužnost spram te djece te obzirom na imovinu u pogledu neoporučnog nasljedstva spram oca i njegove rodbine, kao i spram majke i njezine rodbine.«¹²⁰

Koncepcija utvrđivanja vanbračnog očinstva podrazumijeva ne samo interes djeteta nego i interes nove društvene zajednice. Nova narodna vlast neposredno je zainteresirana da se utvrdi vanbračno očinstvo: »Svako dijete je čovjek, član narodne zajednice pa bilo ono bračno ili vanbračno. Ne samo zahtjev pravde obzirom na pojedino vanbračno dijete, nego i interes naroda traži da se zaštite vanbračna djeca [...]. Koliko, dakle, narod gubi svojih valjanih i čestitih pripadnika time, što tako ogroman broj vanbračne djece umire uslijed okolnosti pod kojima su prisiljena da žive, te što ih veliki broj postaju negativnim članovima ljudskog društva, štetnim po to društvo.«¹²¹

Diskriminacija djece roditelja izvan braka ne može se opravdati motivima »zaštite braka i porodice«. Novo zakonodavstvo mora odbaciti tu pravnu teoriju. Proglašenje roditeljskog prava i dužnosti prema djeci rođenoj izvan braka ne nanosi štetu ostalim članovima porodice, bilo s majčine ili s očeve strane, već učvršćuje porodični odnos djeteta, roditelja i njegove rodbine.

Najzad, tuženi vanbračni otac ne smije imati povlašten procesnopravni položaj u paternitetskom sporu. Za njega ne vrijedi presumpcija neočinstva, on je tužena strana koja »obara dokaze protiv sebe i dokazuje protivno«. Blagonaklonost društva na strani je djeteta pa ako i postoje mišljenja da u novom zakonodavstvu postoji mogućnost da ocem vanbračnog djeteta bude proglašen onaj koji to nije »treba mu odgovoriti, da bi takav izniman slučaj bio kud i kamo manje zlo, nego da se vanbračnu djecu ostavi u pravnom i društvenom položaju u kojem su bila dosada«.¹²²

¹²⁰ AH, Pravosuđe 11. 1. 1016.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto.

8.2 *Ostvarivanje prava na utvrđivanje vanbračnog očinstva pred narodnim sudovima na oslobođenom teritoriju*

Problematicu diskriminacije djece roditelja izvan braka narodni su sudovi rješavali u sporovima utvrđivanja vanbračnog očinstva. Deklaracije općeg sadržaja ZAVNOH nije pratio konkretnim propisima, stoga je na sudu bilo da ponudi materijalne i procesualne mogućnosti za utvrđivanje vanbračnog očinstva i maksimalno zaštititi interes takve djece.

Stojeći na stajalištu da je utvrđivanje očinstva jedan od najvažnijih načina izjednačenja i zaštite djece roditelja izvan braka, Odjel pravosuda budno je pratio praksu sudova i pravodobno reagirao na svako nepravilno ili polovično rješenje.

Nova društvena zajednica nije imala materijalne mogućnosti da preuzme teret egzistencije takve djece. Stoga nisu samo humani razlozi utjecali da djeca dobiju zaštitu u okviru roditeljskih prava i dužnosti. Istodobno je praksa sudova pružala dokaz da se deklarirano načelo društvene jednakosti i ravnopravnosti djece rodene izvan braka uvelike i ostvarivalo.

Favorizacija interesa djece rodene izvan braka ogledala se osobito u paternitetskim sporovima: a) Novo pravo dozvoljavalo je utvrđivanje vanbračnog očinstva bez ikakvog ograničenja. Tužba za utvrđivanje vanbračnog očinstva podnosila se okružnom narodnom sudu. Pravo na utvrđivanje očinstva priznavalo se najneposrednije zainteresiranim osobama, djetetu, majci ili skrbniku, ali interes za utvrđivanje vanbračnog očinstva vidljivo je pokazivao i sam sud kao organ društvene zajednice. Tako, u načelu, sud nije uvažavao izjavu tužioca da povlači tužbu pa je nastavljao postupak za utvrđivanje očinstva po službenoj dužnosti. S tim u vezi karakteristično je obrazloženje presude Okružnog narodnog suda Zadar donesene na početku 1945. godine koje glasi: »S obzirom da se za životna prava vanbračne djece moraju narodni sudovi brinuti po službenoj dužnosti, to povlačenje tužbe od strane tužitelja nije moglo imati nikakvog pravnog učinka, pa je radi toga parnica nastavljena.«¹²³ b) Djeci-tužiocima narodni sudovi ex offio pružaju povoljniji položaj nego drugim strankama u građanskoj parnici. Teret dokazivanja sudovi su često prebacivali na oca. On je morao dokazati sudu da nije otac djeteta. Sudovi su odbijali i njegov prigovor exceptio plurium concubentium (prigovor da je majka u vrijeme začeća djeteta imala spolne odnose s drugim muškarcima). Provođenje takvih dokaza sud drži za moralnu degradaciju vanbračnog djeteta. Obrazlažući odbijanje prigovora više suložnika, Okružni narodni sud u Zadru ističe: »Sud smatra da te okolnosti nisu od interesa za presuđivanje same stvari. Dijete nije krivo za moralne postupke svojih roditelja, njemu se pod svaku cijenu mora pronaći otac, koji će se za dijete brinuti, koji će ga pomagati u njegovom tjelesnom i duhovnom odgoju.«¹²⁴ c) Odluke suda u paternitetskim sporovima imale su statusni i alimentacioni karakter. Otac kao alimentacioni obveznik tretira se ravnopravno kao i majka. U presudi Kotarskog narodnog suda Udbina iz godine 1944. načelno se tvrdi da ali-

¹²³ AH, Pravosuđe 11. 2. 1289.

¹²⁴ AH, Pravosuđe 11. 2. 1290.

mentaciona obveza »bez obzira na traženje majke obavezno počinje za svakog oca s rađanjem djeteta, što zahtijeva ne samo načelno izjednačavanje vanbračne djece s bračnom, nego i ravnopravnost ljudi i žena u društvu.«¹²⁵ Viši sudovi ukidali su presude prvostepenih sudova ukoliko su bile suprotne navedenom principu. To je naročito vrijedilo za presude narodnih sudova u kojima se alimentaciona obveza oca vremenski ograničavala. Tako je Okružni narodni sud za Liku ukinuo prvostepenu presudu Kotarskog narodnog suda Udbina kojom je vanbračni otac bio dužan uzdržavati svoje dijete do njegove sedme godine života. Konstatirajući tu grubu grešku, Okružni sud za Liku utvrdio je: »Obaveza roditelja prema njihovoj vanbračnoj djeci počinje za roditelje tj. vanbračnog oca i vanbračnu majku danom rođenja djeteta i traje vremenski neograničeno kao i prema bračnom djetetu.«¹²⁶ U istoj se presudi alimentaciona obveza određuje kao obveza primanja djeteta u zadrugu vanbračnog oca: »Njegovo vanbračno dijete ima u zadrugi kod njegovih roditelja sva ona prava koji bi imalo i njegovo bračno dijete. Ukoliko bi roditelji i rodbina tuženog njegovom vanbračnom djetetu ovo pravo poricali, narodna će vlast obavezno ostvarenje ovog prava izvršiti prinudnom mjerom.«¹²⁷

Ukoliko se vanbračni otac kao alimentacioni obveznik nije pridržavao svoje obveze, sudovi su pokazivali veliku odlučnost u prinudnom izvršenju roditeljske obveze. Izvršni postupak nad imovinom obveznika inicirao je sam sud koji je presudu donio. Takav postupak suda vidljiv je u presudi Kotarskog narodnog suda Glina također iz 1944. godine u dispozitivu koje stoji da će sud, ukoliko vanbračni otac na vrijeme ne bude ispunjavao svoju obvezu, »iz njegove imovine koju će izlučiti iz zadruge osigurati potrebna sredstva za uzdržavanje njegove žene i djeteta, sve dok neće biti sposobno da se samo izdržaje.«¹²⁸ Istodobno će se vanbračnom ocu izreći kazna prisilnog rada u trajanju od šest mjeseci.

Moralna osuda patrijarhalne sredine prije svega je stizala vanbračnu majku. Međutim, moralna osuda pred narodnim sudom gotovo je uvijek žigosala vanbračnog oca. S tim u vezi karakteristična je spomenuta presuda Kotarskog narodnog suda Glina koja za vanbračnog oca kaže: »Postupak tuženog prezira je vrijedan, jer se nije pokazao muškarcem, već kukavički nastoji zatajiti svoje dijete [...]. Sud štiti interese malodobnog djeteta te će kako u ovom slučaju tako i ubuduće najoštrijim mjerama i bez ikakvih obzira suzbijati lakomislene postupke kao što je ovaj D. K. koji misli, da je dozvoljeno rađati djecu i potom ih neosnovanim optužbama odbaciti ne vodeći računa o njihovom životu i budućnosti.«¹²⁹

Navedeni primjeri sudske prakse potvrđuju visok stupanj angažiranosti narodnih sudova u zaštiti društvene jednakosti djece rođene izvan braka.

¹²⁵ AH, Pravosuđe 11. 1. 1016.

¹²⁶ AH, Pravosuđe 11. 2. 3475.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 686.

¹²⁹ Isto.

Međutim, to nam ne daje pravo za tvrdnju da su narodni sudovi u svojim intervencijama bili uvijek dosljedni u zaštiti interesa djece roditelja izvan braka. Do te konstatacije došao je pregledom rada područnih sudova i sam Odjel pravosuđa potkraj srpnja 1944. godine. Među njegovim kritičkim primjedbama stoji i ova: »Premda je potpuno prihvaćeno načelo potpune ravnopravnosti vanbračne djece s bračnom, to ipak neki sudovi ne postupaju po tom načelu, već vanbračnu djecu stavljaju u gori položaj.«¹³⁰ Odjel pravosuđa ne konkretizira navedene propuste, pa možemo na osnovi sudskih presuda pretpostaviti da je riječ o nepravilno ili nepotpuno određenim alimentacionim obvezama vanbračnih očeva, nemoći suda da prinudno izvrši obvezu, neuvođenje rubrika za upis vanbračne djece u matične knjige itd.¹³¹

Ako se pokuša sumirati normativna djelatnost ZAVNOH-a i sudske prakse na oslobođenom prostoru, može se konstatirati da je intervencija novog prava nadilazila formalno izjednačenje djece roditelja izvan braka s djecom roditelja u braku.

Praksa narodnih sudova smjelo je krenula u poboljšanje položaja djece roditelja izvan braka, inzistirajući na izvršenju roditeljskih prava i dužnosti prema djeci bez obzira jesu li rođena u braku ili izvan njega. Pred narodnim sudovima vanbračni roditeljski odnos utvrđivao se bez ograničenja. Utvrđivanjem očinstva djeteta je stjecalo sva prava prema ocu i njegovim srodnicima. Nova društvena zajednica stala je, dakle, na stajalište da se briga za potomstvo ne može svesti samo na porodicu koja ima bračne temelje. Za reprodukciju potomstva bitan je odnos roditelja i djece, stoga je primarni zadatak narodnih sudova bio da pravno utvrdi roditeljski odnos, kako bi briga za uzdizanje i osposobljavanje potomstva prešla s društva na porodicu, bila ona bračna ili vanbračna. U paternitetskim parnicama pred narodnim sudovima favorizira se interes djeteta, a vanbračni očevi su u poziciji za koju gotovo važi pretpostavka očinstva.

Zbog nedostatka dokumenata o broju vanbračnog nataliteta na oslobođenom prostoru, nedostaje znanstvena osnova za razmatranje pitanja o determiniranosti efikasne i stroge prakse narodnih sudova, porastom vanbračnih rođenja na oslobođenom prostoru. Proklamirana jednakost bila je svakako dio vladajuće političko-pravne ideologije, prema kojoj se oblikovao i sistem pravne zaštite djece roditelja izvan braka nakon oslobođenja zemlje.

9. NAČELO O RAVNOPRAVNOSTI SPOLOVA IDEJNI TEMELJ NOVOGA PORODIČNOG PRAVA

Razmatranje problematike novoga porodičnog prava ostalo bi nepotpuno ukoliko, barem sažeto, ne bismo ukazali na jedno od njegovih temeljnih opredjeljenja: ravnopravnost žene i muškarca.

¹³⁰ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 56, 186.

¹³¹ AH, Pravosuđe 11. 2. 1085; 11. 2. 3475.

Revolucija je ženu stavila u povijesnu perspektivu i osigurala joj prostor u sferi javnog života. Taj novi poredak jednostavnom političkom frazom izrekao je na Prvom zasjedanju ZAVNOH-a predstavnik CK KPH K. Mrazović: »Žene, koje su se tako prekrasno pokazale, koje su toliki rodoljubi, koje se na svaki poziv odazivaju — osigurajmo već jednom oslobođenje tih žena, koje su se pokazale i u borbi i u pozadini, koje su se pokazale na svakom koraku; razvijmo njihove organizacije, razvijmo njihove sposobnosti i Vijeće će naići na njihovu punu podršku.«¹³²

ZAVNOH-ova Uputstva o vođenju matičnih knjiga iz lipnja 1944. godine bila su normativni akt kojim je učinjen radikalna političko-pravni zaokret u tretiranju položaja žene. U čl. 11, koji tretira pravni položaj žene nakon vjenčanja, deklarira se potpuna ravnopravnost muškarca i žene u privatnom i javnom životu: »Među tekovine narodno-oslobodilačke borbe spada i to, da je narod tokom borbe izvojevao punu ravnopravnost muškaraca i žena. Prema tome u našoj narodnoj državi nema više nikakvih ograničenja za ženu, niti je žena podložna muškarcu kao biće nižeg reda. Žena je po svemu ravnopravna muškarcu kako u pogledu odnosa prema državi, u javnom pogledu, tako i u pogledu odnosa prema ostalim građanima, u privatnopravnom pogledu. Za nju važi sve što i za muškarca, jer je žena u borbi dokazala svoje puno osposobljenje za sve, pa i za najteže pozive i poslove u društvu.«¹³³

Ravnopravnost žena ustavnopravno se temelji na Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske, donesenoj na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u svibnju 1944. godine. Točka 3. Deklaracije glasi: »Žene uživaju sva prava jednako kao i muškarci.«¹³⁴

Praksa narodnih sudova uvodi nas u problematiku efikasnosti pravnih normi o ravnopravnosti muškarca i žene. Normativna određenja o ravnopravnosti integrirana su efektivnim sudskim odlukama u stvarno ponašanje pravnih subjekata. Narodni su sudovi nailazili na otpor znatnog dijela adresata tih pravnih normi. Oslobođeni prostori obuhvaćali su seoska naselja u kojima je dominirala patrijarhalna porodica. U porodičnim odnosima žena je uglavnom imala podređen status. Stoga je prvenstveni zadatak suda bio da pravne subjekte najprije upozna sa sadržajem novih normi i načela, a tek potom da u slučaju prekršaja upotrijebi autoritet i prisilu. To svoju potvrdu nalazi i u direktivi Odjela pravosuđa ZAVNOH-a upućenoj u listopadu 1944. područnim sudovima da sve važnije sudske odluke kojima se provodi u život načelo o ravnopravnosti žena budu objašnjene i pročitane na javnim sastancima mjesnog stanovništva.¹³⁵

Ovlaštenje dano sudu da u praktičnom radu nađe najbolje rješenje za svaki konkretan slučaj zaštite ravnopravnosti žena, prema izvještajima nekih sudova, bio je složen i težak zadatak. U izvještaju upućenom Odjelu pravosuđa s oslobođenog prostora Like, 1944. godine, ističe se

¹³² ZAVNOH, Zbornik 1943, 75, 180.

¹³³ ZAVNOH, Zbornik 1944, III, 27, 84.

¹³⁴ ZAVNOH, Zbornik 1944, II, 176, 666.

¹³⁵ AH, Pravosuđe 11. 1. 974.

potreba objavljivanja razrađenih normi o zaštiti ravnopravnosti žena. Premda, naime, narodni sudovi u Lici nisu još imali pravne slučajeve u kojima se grubo krši to načelo, u provođenju takvih postupaka »nesigurni« su.¹³⁶ Sudska praksa naročito je bila neujednačena u rješavanju zahtjeva žena udovica na dio u združnoj imovini. Na oslobođenom prostoru Like pojedini područni sudovi takav su zahtjev odbijali kao nepravedan kad se žena ponovo udala. Sud je odbijao zahtjev s obrazloženjem da je žena ponovnom udajom materijalno osigurana te da se nitko ne može na osnovi načela ravnopravnosti »izuzetno koristiti novostvorenim odredbama«. Nadalje, narodni sudovi priznavali su pravo žene na združnu imovinu s tim da je ponovna udaja žena bila razlog da sud tu imovinu proglasi napuštenom imovinom i ustupi je Narodno-oslobodilačkom fondu. Samo izuzetno žena je mogla zadržati imovinu stečenu radom u zdruzi i imovinu s osnove miraza, a to je slučaj kad je novim brakom došla u gori ekonomski položaj.¹³⁷

Dakle, mogli bismo zaključiti da su se sudovi rukovodili načelom solidarne socijalne pravde, pa i u slučaju da je to bilo na štetu prava žene na zajedničku imovinu stečenu u braku vlastitim radom. Sudovi su bili mnogo odlučniji u zaštiti prava žene da nakon smrti muža ostane punopravni član kućne zadruge. Odjel pravosuđa ZAVNOH-a potvrdio je takvu praksu sudova. U dopisu NOO-u za Liku (Sudski odjel) on ističe: »Usvaja se mišljenje tog suda glede zaštite žena od samovoljnog postupanja drugih članova zadruge kada je ona kao udovica ostala u zdruzi iza palog muža. Žena treba da kao udovica iza palog zadrugara ima sva prava kao i njen poginuli suprug. Naročito zaštitite udovice palih boraca za narodnu slobodu.«¹³⁸

Oživotvorenje principa ravnopravnosti za narodne sudove nije bilo nimalo lagan posao. Ta vrsta pravnih normi nije nailazila na autonomnu motivaciju pravnih subjekata. Za tu je tvrdnju ilustrativan slučaj iz sudske prakse Okružnog NOO-a za Liku (Sudski odjel). Riječ je o krivičnoj presudi donesenoj potkraj 1943. godine kojom je počinitelj krivičnog djela ubojstva iz ljubomore kažnjen kaznom prisilnog rada u trajanju od šest mjeseci. Ta preblago odmjereni kazna nije promakla kritičkim opaskama Odjela za pravosuđe ZAVNOH-a, čiji izaslanik za sudstvo L. Singer primjećuje da ona nije samo rezultat toga što sud ne poznaje maksimalne granice trajanja kazne prisilnog rada, već je rezultat općeg mentaliteta mjesnog stanovništva. Naime, iz sačuvanog zapisa vidljivo je da je na masovnom sastanku, kojem su prisustvovali i odbornici NOO-a i članice AFŽ, presuda dobila punu podršku naroda koji je zauzeo stav »da je okrivljeni imao pravo«, a naročito drugarice »koje su se izjasnile da je umorena svim drugaricama velika sramotu nanijela«, itd.¹³⁹

Istom sudu stizali su i brakorazvodni zahtjevi u kojima je kao osnovni razlog navedena zabluda u pogledu nevinosti žene. Odjel pravosuđa

¹³⁶ AH, Pravosuđe 11. 1. 17.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ AH, Pravosuđe 11. 1. 151.

¹³⁹ AH, Pravosuđe 11. 1. 31.

ZAVNOH-a inzistira kod Okružnog NOO-a Kordun da takvi slučajevi za sud istodobno znače i obvezu šireg objašnjenja stanovništvu na masovnim sastancima, da novo pravo ne uvažava preživjela pravila dvostrukog morala itd.¹⁴⁰

Ti primjeri sami za sebe svjedoče da sud nije bio samo organ koji je prijetio prisilom u slučaju prekršaja, već i organ koji je upoznavao pravne subjekte sa sadržajem normi i načela i motivirao ih na prihvatanje tih sadržaja.

Bez mogućnosti da bude iscrpna, sudska praksa na oslobođenom prostoru ipak je dala nekoliko trajnih kriterija za ostvarenje načela ravnopravnosti žena. Među njima su vjerojatno najznačajnija ova:

1. *Brak se zasniva na ravnopravnosti muškarca i žene.* Tim načelom novog prava ukida se dotadašnji stav prava da udata žena dolazi pod vlast muža, te da se i u pogledu poslovne sposobnosti tretira jednako s maloljetnicama. Refleks te ravnopravnosti prisutan je u pravu žene da nakon vjenčanja uz prezime muža zadrži i svoje djevojačko prezime.¹⁴¹ Narodni sudovi štite ženu od svih samovoljnih postupaka muža, što je naročito vidljivo u odbijanju brakorazvodnih tužbi koje su imale poslužiti mužu kao sredstvo da »otjera« ženu zbog »bolesti, neplodnosti, ljubomore, neposluha itd.«¹⁴²

2. *Žena je ravnopravna s muškarcem u vršenju roditeljskog prava.* Prema tom načelu majka više nije bila samo izvršilac očinske volje i vlasti, već je bila ravnopravna u pogledu odgoja, uzdržavanja i podizanja vlastite djece. Roditelji su bili ravnopravni u dužnosti da podižu i odgajaju djecu u narodnom duhu. Ravnopravnost je dolazila do izražaja i u sporazumnom određenju porodičnog imena djeteta.¹⁴³ Zanimljivo je spomenuti da se u sudskoj praksi aktualizira i pitanje prava na slobodno roditeljstvo. Naime, više sudova postavljalo je pitanje Odjelu pravosuđa ZAVNOH-a o kažnjivosti pobačaja. Odjel je stao na stajalište da to pitanje ne može u toku rata biti adekvatno riješeno, stoga neka se sudovi rukovode načelom »da pobačaja bude što manje«. Istodobno, prispjele pravne slučajeve neka rješavaju po narodnom shvaćanju i ljekarskoj praksi.¹⁴⁴

Sudovi su se, dakle, imali pridržavati narodnog shvaćanja, a ono je u pravilu bilo veoma strogo u pogledu kažnjavanja pobačaja. Ipak, praksa sudova, a naročito pravne diskusije započete o tom pitanju u nekim sudovima, bile su veoma blizu načelu tolerancije i elastičnosti. Takav stav zastupao je Okružni sud Našice koji je na početku rujna 1944. uputio dopis Oblasnom NOO-u Slavonije u kojem se zalaže za načelo da se »stručno izveden pobačaj ne smatra krivičnim djelom«. Sud smatra da je takav zahtjev u skladu s ZAVNOH-ovom Deklaracijom o osnovnim pravima naroda i građana, jer je »u pomenutoj Deklaraciji naime, čl. 2. 3. 4. 5. zajamčena svim građanima — muškarcima i že-

¹⁴⁰ AH, Pravosuđe 11. 1. 305.

¹⁴¹ ZAVNOH, Zbornik 1944, II, 27. 84.

¹⁴² AH, Pravosuđe 11. 2. 1809.

¹⁴³ ZAVNOH, Zbornik 1944, II, 27. 84.

¹⁴⁴ AH, Pravosuđe 11. 1. 944.

nama — puna sloboda u ličnom i imovinskom pogledu, pa prema tome i sloboda odluke o pitanju rađanja, jer to pitanje zadire i u lične i u imovinske prilike građana.¹⁴⁵ Sud zatim dodaje da takav pravni tretman pobačaja mora biti osnova nove populacione politike, jer »primoravanje građana na rađanje protiv volje, nosi u sebi klice nezadovoljstva i socijalnih nemira i široko polje intervencije nestručnih lica u procesu pobačaja.«¹⁴⁶

3. *Ženama su jednako pristupačne sve javne službe i zanimanja kao i muškarcima.* Tim načelom otvarala se mogućnost aktiviranja žene izvan porodičnog kruga. Njezino uključivanje u javni život omogućilo joj je i pravo glasa koje se prema propisu novog prava stjecalo s 18 godina, bez obzira na spol i bez obzira na godine i spol za vojnike NOV.¹⁴⁷ Ženama su načelno bile dostupne sve funkcije i zvanja pod jednakim uvjetima kao i muškarcima. Žena je, dakle, mogla obavljati i sudsko zvanje koje joj u starom sistemu nije bilo dostupno. S tim u vezi, Odjel pravosuđa ZAVNOH-a u dogovoru s Predsjedništvom ZAVNOH-a uputio je smjernice svim područnim sudovima u kojima se zahtijeva da u izbor kandidata za narodne sudove moraju biti obavezno uključene i žene. U nekim sredinama, tu su smjernicu sudovi reinterpreterali u kompromisnom tonu, pa je tako Oblasni NOO Dalmacije naglasio da se ona provodi »bez štete za autoritet suda«, jer će tradicionalni mentalitet teško prihvatiti žene u sudnici.¹⁴⁸

Ipak, u radu sudova na oslobođenom prostoru sudjelovao je relativno znatan broj žena. Najveći broj ih je u mjesnim i općinskim sudovima gdje su uglavnom članice sudskih vijeća, a malokad predsjednice sudova ili zastupnice javnih interesa.¹⁴⁹ To donekle objašnjava i činjenica da se za te funkcije zahtijeva stručno pravničko znanje, koje žene nisu imale. Prema tome bismo mogli zaključiti da je sud, kao organ nove narodne vlasti, napravio prve korake na putu izjednačenja položaja žene i muškarca.

ZAKLJUČAK

Ovim radom obrazložili smo osnovne institute i načela novog porodičnog prava koje je primjenjivano na oslobođenom prostoru Hrvatske 1941—1945. godine. Na kraju, još jednom želimo istaknuti tek ovo.

Novi pravni propisi i načela koja je formulirao ZAVNOH, posebno njegov Odjel pravosuđa, inicirali su razvoj novih društvenih odnosa

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ ZAVNOH, Zbornik 1943, 108, 304.

¹⁴⁸ AH, Pravosuđe 11. 2. 311.

¹⁴⁹ U općinskim sudovima kotara Gračac od ukupno 77 članova sudskih vijeća, 23 su bile žene. AH, Pravosuđe 11. 20. 3426. Iznimno su žene bile predsjednice sudskih vijeća, kao što je bila predsjednica Kotarskog narodnog suda Sinj, ili zastupnice javnih interesa, kao što je bila zastupnica javnih interesa pri Općinskom NOO-u Omiš. AH, Pravosuđe 11. 2. 452.

koji proistječu iz braka i srodstva. Pravosudna praksa humanizirala je zatečeno patrijarhalno porodično nasljeđe.

Najznačajnije promjene na planu braka i porodice provedene su pravnim režimom slobodnog razvitka bračnih odnosa (raskidljivost braka) i normativnim pritiskom novog prava na izvršavanje roditeljskih dužnosti prema djeci, bez obzira jesu li bila rođena u braku ili van njega. Izjednačenje djece roditelja izvan braka s bračnom djecom nesumnjivo pripada najznačajnijim promjenama koje su novom pravu davale avantgardnu ulogu u pogledu ukidanja pravnih načela prošlosti.

Nova načela pravne ideologije, naročito ona o ravnopravnosti muškarca i žene kao bračnih drugova i roditelja, donesena su u interesu zaštite braka i porodice. Narodni su sudovi strogo ispitali osnovanost razloga za razvod braka, posebno ako su iz njega potjecala djeca. Velik broj brakorazvodnih zahtjeva pred narodnim sudovima nije uzrokovao tobožnji liberalizam novoga prava. Ta je pojava prije bila posljedica nagomilanih proturječnosti koje je određivao sistem starih, osobito konfesionalnih propisa o braku. Pravni režim bračnih i porodičnih odnosa, uspostavljen u našoj zemlji nakon oslobođenja, polazio je od spomenutih normativnih i etičkih postulata.

Primljeno: 11. 06. 1985.

SUMMARY

NEW LAW CONCERNING DOMESTIC RELATIONS ON THE LIBERATED TERRITORY OF CROATIA 1941—1945

Throughout her text the author emphasizes consistent establishing and application of the new legal institutes and principles of the law concerning domestic relations on the liberated territory of Croatia during the War of National Liberation and the revolution. Legal relations as regarding marriage and family reflected the conflict of valuable aims and interests of different social forces and gradually resolved for the benefit of the revolution. The bodies of the national government were solving all the relationships arising from marriage and family on an egalitarian basis, thus changing the existing patriarchal inheritance. At the same time, eliminating step by step the influence of denominational communities on family and marriage, they introduced the institute of civil marriage, which was definitely sanctioned by the Constitution of Federal People's Republic of Yugoslavia and the Basic law of marriage in 1946. New legal regulations concerning domestic relations formulated by the Territorial Anti-Fascist Council of National Liberation of Croatia, its judiciary department, regulated personal and property relationships resulting from marriage and kinship. Family was treated as an equal community of all its mem-

bers. Legal protection was offered to a legally contracted marriage, but the new law was not indifferent to a common-law marriage and made it possible to legalize concubinage by registering into the record book.

The institute of civil marriage was promoted and a valid matrimony could be contracted before the bodies of national government. However, church authorities were not forbidden to contract marriage at the couple's wish.

New marriage law was also based on the institute of divorce before the bodies of national government and in the cases regulated by the Territorial Anti-Fascist Council of National Liberation of Croatia.

The principle of marriage protection was also declared, and the national courts examined carefully justification of each request for a divorce, especially if there were children in the marriage.

The Territorial Anti-Fascist Council of National Liberation of Croatia's normative acts regulated the relationship between the parents and their children, based on three main principles: 1) all children were being protected by the national government's bodies; 2) both parents were equal regarding their children; 3) children of unmarried parents had the same rights as the children of married parents. National courts exhibited a high degree of engagement in protecting the equality of children born to unmarried parents.

At the same time, the new political legal ideology proclaimed the principle of equality of man and woman as spouses and as parents.

All these ideological postulates, developed during the War of National Liberation, became the basis of legal regime of marital and family relationships established in our country after the liberation.